Néma falak mögött

Janáky István Schaár Erzsébet Múzeumának tervezéstörténete és értelmezése

Nagy Angéla

TDK 2022

BME Középülettervezési Tanszék

Konzulens: Szabó Levente DLA

kép_0

Tartalomjegyzék:

	Előszó	**3. o.**
I.	**Bevezetés: A Schaár Erzsébet Múzeum és tervezője: Janáky István**	**4. o.**
II.	**Schaár Erzsébet és az Utca című alkotása**	**6. o.**
	1) Schaár Erzsébet bemutatása	**6. o.**
	2) A budafoki Leányka utcai lakótelep	**8. o.**
	3) Az Utca című kiállítás	**10. o.**
III.	**A Schaár Erzsébet Múzeum tervezéstörténete**	**13. o.**
	1) A tervezés kezdete	**13. o.**
	2) A megfontolási javaslat	**18. o.**
	3) A kiállítás elhelyezése	**19. o.**
IV.	**Helyszíni bejárások tapasztalata, értelmezés**	**21. o.**
	1) Építészeti eszközök	**21. o.**
	2) Helyszínbejárás	**23. o.**
	3) A kiállítás üzenete	**26. o.**
	4) Szerkezeti részletek	**28. o.**
V.	**Összegzés: a védőépület és a kiállítás jelentősége 2022-ben**	**30. o.**
VI.	**Képgyűjtemény**	**33. o.**
VII.	**Forrásjegyzék**	**36. o.**

Előszó

A kutatásom kezdetén Janáky István építészeti gondolkodásának vizsgálatával szerettem volna foglalkozni. A gyönyörű színes rajzai és költői hangvételű írásai késztettek arra, hogy jobban megismerjem munkásságát. Sajnos csak kevés terve valósult meg, mint megtudtam az ötlet és a tervek precíz, művészi elkészítése jobban érdekelték, mint a megvalósítás. A Schaár Erzsébet Múzeumépülete jelentősebb tervei közé sorolható. Ahogyan Schaár Erzsébet alkotásai közül is meghatározó az Utca című kiállítás, a védőépületnek is jelentős szerepe van Janáky munkásságában. Kutatásom módszerét tekintve fontosnak tartottam a saját tapasztalatszerzést, így meglátogattam Pécsett a Schaár Erzsébet Múzeumot tavasszal és nyáron is, majd a budafoki Leányka utcai lakótelepen néztem körül. Internetes források, korabeli interjúk és Janáky könyveinek olvasása után nyár végén lehetőséget kaptam arra, hogy a Janesch Péter által őrzött, eredeti Janáky-gyűjtemény megtekintésével bővíthessem a kutatásomat. Az archívumban különféle dokumentumokat vizsgálhattam meg, mint az eredeti pauszra rajzolt skiccek, többször újrarajzolt, majd végül kidolgozott rajzok. Megismerhettem a különféle tervváltozatokat és tervfázisokat. Olvashattam a tervezés folyamán írt megjegyzéseket, egyeztetéseket, a hivatalos dokumentumokat, mint az engedélyezési és kivitelezési terv. Szemügyre vehettem műszaki rajzokat, köztük szerkezeti csomópontokat és találtam a gyűjteményben a múzeum építéséről készült fotókat és Schaár Erzsébet kiállításáról megjelent írást is. Az összegyűjtött adatok, tények, érdekességek és a saját tapasztalataim alapján készült el a dolgozatom.

kép_1_Schaár Erzsébet Múzeum, Pécs, Káptalan utca 5.

I. Bevezetés: A Schaár Erzsébet Múzeum, és tervezője: Janáky István

kép_2_Schaár Erzsébet Utca c. kiállításának gipszrekonstrukciója

1972-ben Schaár Erzsébetet egy retrospektív[1] kiállítás létrehozására kérte Kovács Péter, a székesfehérvári Múzeum művészettörténésze.[2] Kezdetben a művésznő elutasította a kérést, azonban végül mégis megalkotta hungarocellből a huszonnégy méter hosszú[2] Utca című kiállítást szobor-environment[3] műfajban. A műben a szobrásznő korábbi alkotásai is helyet kaptak, ezáltal az egész életművét tartalmazó kiállításnak tekinthető. A koncepció építészeti elemek és életnagyságú figurák kölcsönhatásaként jött létre. Az ábrázolt személyek között felismerhető több híres magyar személy; mint például Patkós Irma, Ruttkai Éva, Mészöly Miklós, Nagy László[4] és Szabó Lőrinc.[2] 1974. július 23. és augusztus 20. között Székesfehérváron a Csók István Képtárban, majd az itt készült film[5] hatására, kisebb változtatások után a luzerni Kunstmuseum-ban állították ki 1975. július 13. és szeptember 3. között Jean-Christophe Amman múzeumigazgató kérésére.[3] Az alkotás a tér, idő és az ember viszonyát jeleníti meg. A kiállítás megalkotásának személyes oka[3] a budafoki Leányka utca ledózerolása volt, ahol a szobrásznő felnőtt. Schaár Erzsébet halála után a pécsi Janus Pannonius Múzeum

[1] Várkonyi György írása, Pécs, Schaár Erzsébet Múzeum előterében olvasható

[2] Aerdna: A kísérletezők táborában - Schaár Erzsébet. *köztérkép*, 2018.
https://www.kozterkep.hu/blogok/megtekintes/987/a-kiserletezok-taboraban-schaar-erzsebet

[3] Fitz Péter, Csernitzky Mária: Schaár Erzsébet: Utca. A szoborkompozíció felállítása Pécsett. *Magyar Építőművészet*, 1994/6, 30-33. http://hazai.kozep.bme.hu/hu/schaar-erzsebet-muzeum-pecs/#

[4] Janus Pannonius Múzeum fotódokumentuma alapján (képjegyzékben: kép_78_)

[5] Gulyás János, Fitz Péter, Wilt Pál: *Terek* című film az Utca című kiállításról, 1974. https://www.youtube.com/watch?v=mUI_HAGHPXM&t=926s

tulajdonába[6] kerültek a kiállítás darabjai. Tekintve, hogy a hungarocell nem időtálló, – eredetileg a koncepcióhoz tartozott az elporló anyag választása – a jelenleg látogatható kiállítás az eredeti gipszrekonstrukciója.[1] Méltó elhelyezésére külön épületet szántak, melynek tervezésére először 1981-ben[3] kérte fel Janáky Istvánt és Meditz Lászlót a Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága. A védőépületet 1990. január 17-én adták át. A megnyitóünnepséget 1991. február 16-án rendezték meg. Az épület különleges módon köti össze a kiállítást a külső környezettel: Janáky István egy interjúban kifejtette, hogy a kapcsolatteremtés szándéka nem a pécsi helyszínre, hanem Budafokra utal.[7] Az épületben visszaköszön az a regionális[8] formakutatás, ami Janákyt foglalkoztatta. A Schaár Erzsébet Múzeum tervezése az építész pályájának közepére tehető; ekkor már több mint húsz éves tapasztalattal rendelkezett. Jelentősebb tervei között említeném az 1965-ben édesapjával közösen benyújtott Erzsébet téri Nemzeti Színház pályázati tervét.[9] Az 1992-es sevillai expo magyar pavilonját a Lepkeház tervével[9] képviselte volna, azonban politikai okokból végül nem Janáky I.díjas terve épült meg. Az Utca védőépülete mellett másik képzőművészethez közel álló alkotásának tekinthető a 2004-ben a Városligetben felállított Időkerék.[10] Munkásságáért 1990-ben Ybl-díjat kapott, 1998-ban doktori fokozatot[11] szerzett.

kép_3_Schaár Erzsébet Múzeum kiskapu felőli érkezés

[6] Csernitzky Mária írása a Magyar Nemzeti Galéria emlékkiállításához (Janesch Péter Janáky-archívumából)

[7] Ferkai András: Építészek és szobrászok. Beszélgetés Janáky Istvánnal. *Magyar Építőművészet,* 1986/9, 24-27. http://hazai.kozep.bme.hu/hu/schaar-erzsebet-muzeum-pecs/#

[8] Vajna Tamás: Az idő kereke. *hvg,* 2012/33, 34-35. http://hazai.kozep.bme.hu/hu/schaar-erzsebet-muzeum-pecs/

[9] Kovács Dániel: Janáky István (1938-2012). *hg,* 2012. http://hg.hu/cikkek/varos/14611-janaky-istvan-1938-2012

[10] Vajna Tamás: Az idő kereke. *hvg,* 2012/33, 34-35. http://hazai.kozep.bme.hu/hu/schaar-erzsebet-muzeum-pecs/

[11] Janáky István: *a hely*, Budapest: Műszaki könyvkiadó, 1999, Életrajz, 255. o.

II. Schaár Erzsébet és az Utca című alkotása

1) Schaár Erzsébet bemutatása:

Schaár Erzsébet 1908. július 27-én, Budafokon,[12] a Leányka utcában született. A művész pályáját megalapozta a Budapesti Képzőművészeti Főiskola, melyet 1926-ban végzett el, Kisfaludy Strobl Zsigmond tanítványaként.[12] Fiatalon, 1935-ben kötött házasságot a szobrászművész Vilt Tiborral. 1950-ben született fiuk, Vilt Pál,[12] aki később híres filmrendezővé vált. A II. világháború idején Schaár Erzsébetet Báró Mirbach Júlia, a Sancta Maria Női Otthon Egyesület vezetője bújtatta zsidó származása miatt, helyileg a pécsi Bartók Béla u. 25. szám alatt,[13] nem messze a jelenlegi kiállítástól. Az épületet elbontották, a helyén lakóépület található. Beke László írásában „Kísérletező művésznek”[12] tartotta megújuló látásmódja miatt, aki a szobrászatban új ajtókat nyitott. Életműve az Utca című kiállításában sűrűsödik. Kiemelkedő munkájáért Szinyei- és Munkácsy-díjban részesült, valamint a Magyar Népköztársaság Érdemes Művésze címet is elnyerte. 1975. augusztus 29-én, az Utca luzerni kiállításának idején, Budapesten hunyt el.

kép_4_: Balla Demeter fényképe Schaár Erzsébetről (1964)
A kép a Schaár Erzsébet Múzeum előterében látható

[12] Aerdna: A kísérletezők táborában - Schaár Erzsébet. *köztérkép,* 2018.
https://www.kozterkep.hu/blogok/megtekintes/987/a-kiserletezok-taboraban-schaar-erzsebet

[13] Báró Mirbach Júlia, Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni és Schaár Erzsébet pécsi bújtatója, *Magyar Kurír Katolikus Hírportál,* 2019. 07. 30.
https://www.magyarkurir.hu/hirek/baro-mirbach-julia-radnoti-miklosne-gyarmati-fanni-es-schaar-erzsebet-pecsi-bujtatoja

kép_5_:Schaár Erzsébet Kóré című alkotása

Munkássága – ugyan nem időrendben és egymástól élesen elválaszthatóan – három szakaszra bontható.[14] Az 1960-as évek előtt többnyire személyeket formázott. 1966-ban készült Kóré című alkotásával megfogalmazta a magányt, ahogyan erőszakosan, pengeszerűen kihasít egy darabot a térből.[15] Majd használati tárgyakat formált és a teret határoló architektonikus elemekkel kísérletezett. Idetartozik például a Székek sorozata,[16] melyben férjével való kapcsolatát jelenítette meg, illetve az Ajtók[17] című műve, melyet alumíniumból öntetett. Erős hatást keltenek azok az alkotásai, amelyekben csak a tárgyak jelennek meg. Az elhagyatott tárgy, amit egykor valaki használt még inkább kifejezi a magány érzetét. Kovács Péter szerint „*Schaár Erzsébet szobrászatának hőse az egyedül maradt ember*”[17] Érdekelte a kint és bent határa, a térrétegek közötti kapcsolat, továbbá az ember és a tér viszonya. Az 1949-ben készült Kint és Bent című fa relief-sorozatában már megjelenik a tér iránti érdeklődése. Munkásságának késői szakaszában, az Utca című művében egyértelműen a tér és az ember viszonyát vizsgálta, melyben egész életműve egymással kommunikál. *„Schaár Erzsébet tereket alkot”* – írta a magyar szobrászról Pierre Emmanuel, a Francia Akadémia tagja."[18] Az Utca című művet a modern szobrászat új térértelmezésének tekintik[18]. Anyaghasználatát tekintve szívesen kísérletezett; fából, ólomból, bronzból, gipszből alkotott. Üveget és tükröt is felhasznált egyes műveihez. A hungarocellt nagyon szerette sokféle felhasználási lehetősége miatt. Öntőmintának, gyors koncepció készítéséhez, majd konkrét mű alapanyagaként is alkalmazta.[17] Az archívumban megtaláltam Schaár Erzsébet egyik művéhez, a Márévári legendához készült leírását, így néma szobrai után a szavai által is betekintést nyerhettem gondolkodásába. Alkotásainak az volt a célja, hogy fontos üzeneteket adjon át. Szavait idézve: „*a tevékenységnek, amit folytatok, csak akkor van egyáltalán létjogosultsága, ha olyasvalamit közöl, ami valamilyen szempontból fontos*.”[19] Szobrait nem öncélú érdek hozta létre. *„Véresebb dologról van szó ma, mint hogy esztétizáló, vagy öncélú munkának bármi értelmét látnám.*”[19]

---

[14] Várkonyi György írása, Pécs, Schaár Erzsébet Múzeum előterében olvasható

[15] Aerdna: Kóré. *köztérkép*, 2012. https://www.kozterkep.hu/15462/kore#

[16] F. Nagy Ágnes: Magány, szorongás, kontaktusképtelen emberek. *HEGYVIDÉK ÚJSÁG, A XII.KERÜLETI POLGÁROK LAPJA*, 2018. https://www.hegyvidekujsag.hu/archivum-2018-julius-3/magany-szorongas

[17] Aerdna: A kísérletezők táborában - Schaár Erzsébet. *köztérkép*, 2018. https://www.kozterkep.hu/blogok/megtekintes/987/a-kiserletezok-taboraban-schaar-erzsebet

[18] Osgyán Edina: Saját szobájából kerültek ki Schaár Erzsébet főhősei. *PestBuda*, 2018. https://pestbuda.hu/cikk/20180730_schaar_erzsebet_hosei_es_az_utca

[19] Schaár Erzsébet írása a Márévári legenda alapján készülő alkotásához (Janesch Péter Janáky-archívumából)

2) Budafoki Leányka utcai lakótelep:

Az ipari forradalomtól kezdve fokozatosan nőtt az igény újabb lakások építésére. Budapestre özönlöttek a munkavállalók vidékről a jobb megélhetés érdekében, továbbá a népesség növekedése is megindult. A világháborúk során a Budapesti lakásállomány nagy része megsérült. Az 1960-as, 70-es években kicsúcsosodott a lakhatás problémája és egyetlen megoldásnak az iparosított házgyártás tűnt. Országszerte lakótelepeket hoztak létre, köztük a Leányka utcát is e célra jelölték ki; azonban előtte szükség volt a korábbi lakóépületek megsemmisítésére. A Leányka utca közelében épült fel az egyik leghíresebb kísérleti lakótelep, Tenke Tibor budafoki József Attila utcai lakótelepe 1968-ban.[20]

A program nem csak egy éles építészeti váltás volt, életmódkísérletnek is tartották. A háború hozadékaként, illetve a női jogok bővüléseként a családmodell és a társadalmi berendezkedés is megváltozott. A nők munkába állásuk mellett már nem bírták volna el nagyobb háztartások vezetését, ezért a lakótelepeken vendéglőt, közös mosodát, a szükséges élelmiszerek beszerzéséhez közértet, bölcsődét és óvodát hoztak létre. Ezek a megoldások lehetővé tették, hogy az egyes lakásokban kisebb konyhát, fürdőszobát tervezzenek. Az elképzelést a lakók nem értékelték úgy, ahogy a tervezők várták, nem mindenki tudott alkalmazkodni a gyors változásokhoz.

kép_6_: A Leányka utcai felüljáró építése Budafokon

kép_7_: A megépült Leányka utcai lakótelep Budafokon

kép_8_: A Leányka utcai lakótelep Budafokon (2022. 08. 27.)

[20] A budafoki kísérlet, *Fővárosi blog*, 2013. 07. 26. https://fovarosi.blog.hu/2013/07/26/a_budafoki_kiserlet

Schaár Erzsébet traumaként élte meg,[21] ahogyan eltűnik az a világ, amiben felnőtt; helyére idegennek ható lakótelep került. Művészként érzékenyebben reagált a világra, mint az átlag, így nem tudta elfogadni a nagy változást. Azonban társadalmi szinten sokak életében ez a döntés biztosította a jövőt, a megélhetést.

kép_9_: Kiállítás luzerni változata

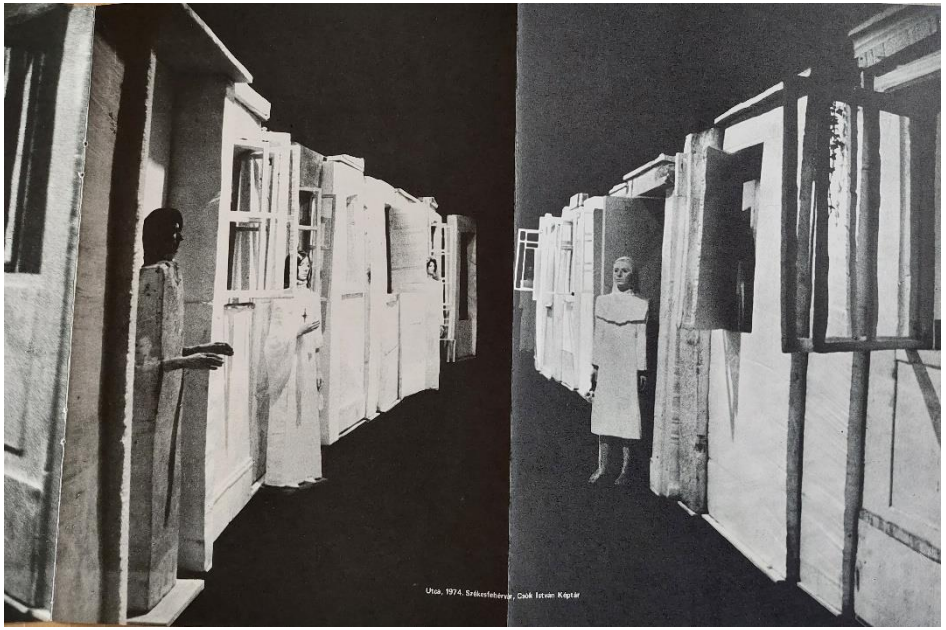

kép_10_: Kiállítás székesfehérvári változata

[21] F. Nagy Ágnes: Magány, szorongás, kontaktusképtelen emberek. *HEGYVIDÉK ÚJSÁG, A XII.KERÜLETI POLGÁROK LAPJA*, 2018. https://www.hegyvidekujsag.hu/archivum-2018-julius-3/magany-szorongas

3) Az Utca című kiállítás:

Az Utcát több változatban, több helyszínen is bemutatták.[22] Először 1974. július 23. és augusztus 20. között Székesfehérváron a Csók Képtárban, melyet filmes formában is dokumentáltak.[23] A film hatására 1975. július 13. és szeptember 3. között külföldön, a luzerni Kunstmuseumban állították ki. Ebben a változatban kisebb változtatásokat tett Schaár Erzsébet; több magyar helyett külföldi személyek is megjelentek a szoborkompozícióban. Schaár Erzsébet halála után gondosan dokumentálták a luzerni kiállítás változatát, aminek segítségével később előállították a gipszrekonstrukciót. 1983. július 26. és december 31. között Schaár Erzsébet születésének 75. évfordulójának alkalmából a Magyar Nemzeti Galériában mutatták be először a gipszrekonstrukcióból készült kiállítást. Ez a kiállítás meggyőző kísérlet volt arra, hogy a kiállítás igenis rekonstruálható és bemutatható a nagyközönségnek.[22] Végül 1991. február 16-án nyitották meg a kiállítást a pécsi Káptalan u. 5. szám alatt, a Schaár Erzsébet Múzeumépületben, ahol jelenleg is megtekinthető.

A művésznő halála a luzerni kiállítás idején következett be, így a kiállítás zárásakor fokozott figyelmet fordítottak az alkotás pontos dokumentációjára. 1975 novemberében Vilt Tibor elkészítette a kiállítás elemeinek méretezett rajzdokumentációját.[22] Az eredeti kiállítás 1978. február 21-én lett a Janus Pannonius Múzeum tulajdona. A művésznő halála után Csernitzky Mária[22] művészettörténész gondos dokumentálásának és gipszöntési munkálatainak köszönhető, hogy az Utca másolatként megmaradt az utókornak. A rekonstrukcióban részt vett Czakó Ferenc restaurátor.[24] A rekonstrukció konfliktusa az eredeti koncepció lényege: a múlandóság és a tartósságot sugalló műfaja között alakult ki. A Schaár Erzsébet által kiválasztott alapanyag, a hungarocell nem csak gyors és egyszerű munkavégzés miatt volt jó eszköz; porladó állaga erősítette az elmúlást, ami a budafoki Leányka utcai házak ledózerolására utal.

[22] Fitz Péter, Csernitzky Mária: Schaár Erzsébet: Utca. A szoborkompozíció felállítása Pécsett. *Magyar Építőművészet*, 1994/6, 30-33. http://hazai.kozep.bme.hu/hu/schaar-erzsebet-muzeum-pecs/#

[23] Gulyás János, Fitz Péter, Wilt Pál: *Terek* című film az Utca című kiállításról, 1974. https://www.youtube.com/watch?v=mUI_HAGHPXM&t=926s

[24] Várkonyi György írása, Pécs, Schaár Erzsébet Múzeum előterében található dokumentáció alapján

A művésznő alkotása egyszeri, megismételhetetlen ebben a formában, Fitz Péter írásában a ’70-es évek egyik legfontosabb szoborművének tartja.[25] Dr. Németh Lajos Schaár munkásságáról azt írta, hogy a „60-as évek világművészetének csúcsaként”[26] tartják számon. A pécsi Janus Pannonius Múzeum, illetve Schaár családja és Csernitzky Mária nem hagyhatták, hogy feledésbe merüljön az életmű. Sok kísérletezés után választották ki a

kép_11_pillanatkép_Terek c. film

kép_12_pillanatkép_Terek c. film

kép_13_pillanatkép_Terek c. film

kép_14_pillanatkép_Terek c. film

kép_15_pillanatkép_Terek c. film

kép_16_pillanatkép_Terek c. film

Pillanatképek a *Terek* című filmből, mely dokumentálta az Utca első változatának készítését és a kiállítás megnyitóját (1974, Székesfehérvár)
A képeken látható, ahogyan Schaár Erzsébet elrendezi az egyes elemeket, illetve, ahogyan Pilinszky János beszédet mond, majd elszavalja egy-egy versét

[25] Fitz Péter, Csernitzky Mária: Schaár Erzsébet: Utca. A szoborkompozíció felállítása Pécsett. *Magyar Építőművészet*, 1994/6, 30-33. http://hazai.kozep.bme.hu/hu/schaar-erzsebet-muzeum-pecs/#

[26] Dr. Németh Lajos egyetemi tanár szakvéleménye 1985. 03. 28. alapján (Janesch Péter Janáky-archívumából)

gipszet, melyből háromszázhúsz elemet a Képzőművészeti Kivitelező Vállalat öntött ki, a maradék harminc-negyven elemet pedig Széles Péter gipsz- és műanyagöntő rekonstruálta.[27] Az anyag kiválasztásánál fontos szempont volt a szürkén öregedő anyag megtalálása. [28]

kép_17_Bellus Attila Pilinszky János versét szavalja a Schaár Erzsébet Múzeumépület felülvilágítója alatt 1993-ban.

Az Utca című kiállítást kiegészítette Pilinszky János Schaár Erzsébettel együtt alkotott *Tér és kapcsolatok* című verseskötete,[29] ami 1975-ben jelent meg. Az 1974-es székesfehérvári kiállítást Pilinszky János nyitotta meg a következő mondatokkal: „*Most minden egy. Együtt van. Egybeolvad. A mindenség modellje, áll a templom.*”[30] A beszéd után az egyes szobrok előtt elszavalta verseit. Fitz Péter, Gulyás János, Tranger Márta és Vilt Pál közreműködésével filmet forgattak az előkészületekről és a megnyitó eseményéről, hogy az alkotást dokumentálják.[31] A film címe: *Terek*[30]

1991. február 16-án tartották a Schaár Erzsébet Múzeum megnyitóját, melyen Kovács Péter és Dr. Németh Lajos mondott beszédet. 1993-ban a pécsi városi TV Pilinszky-emlékműsort készített a Schaár Erzsébet Múzeumban. A színészek bejárták a kiállítást, közben az említett kötetből szavaltak. A műben erősíti a lírai hatást a sötét, szűk folyosó felülvilágítóján keresztül bejutó fény. A műsor készítésében részt vettek: Koszta Gabriella, Kisbáró Edina, Bellus Attila. A városi TV munkatársai: Blaschek Károly, Szíjártó Ildikó.[32] A műsorban egy kiragadott pillanatban Pilinszky versét Bellus Attila a pszeudó-tér felülvilágítója alatt szavalja:

„*....Micsoda csönd, ha itt vagy…micsoda pokoli csönd*”

[27] Emlékeztető c. irat, 1984. 05. 10. (Janesch Péter Janáky-archívumából)

[28] Fitz Péter, Csernitzky Mária: Schaár Erzsébet: Utca. A szoborkompozíció felállítása Pécsett. *Magyar Építőművészet*, 1994/6, 30-33. http://hazai.kozep.bme.hu/hu/schaar-erzsebet-muzeum-pecs/#

[29] Várkonyi György írása, Pécs, Schaár Erzsébet Múzeum előterében található dokumentáció alapján

[30] Gulyás János, Fitz Péter, Wilt Pál: *Terek* című film az Utca című kiállításról, 1974. https://www.youtube.com/watch?v=mUI_HAGHPXM&t=926s

[31] Gulyás János oldala http://gulyasjanos.hu/terek/

[32] Pilinszky emlékműsor a Schaár Erzsébet Múzeumban. 1993. https://www.youtube.com/watch?v=t17pypQo1rI

III. A Schaár Erzsébet Múzeum tervezéstörténete

1) A tervezés kezdete:

Eredetileg mikor felkérték Janáky Istvánt és Meditz Lászlót a tervezésre, nem épületben, hanem egy szabadtéri, pavilonszintű alkotásban gondolkodtak. Az első verziónak helyszínéül már ekkor (1982-ben), a Káptalan utcát választották, azonban nem egy zárható telken belül, hanem köztéren, a pécsi várfal belső oldalán kívánták elhelyezni a kompozíciót, az Uitz Múzeum (Káptalan u. 4.) felső részén.[33] A koncepcióban a kiállítás megtekintése egy kőfalon áthaladva kezdődött volna, majd a kiállítás szűk utcáján végighaladva, könnyed fémszerkezeten felülről üveg vagy más átlátszó anyag, oldalról burjánzó növényzet vette volna körül a műtárgyat. A kiállítás utcájának végén, a szűkös falak után feloldásként a szabadba vezetett volna a látogatók útja. 1982 júliusában készült el az első változat terve. Célul tűzték ki, hogy Schaár születésének 75. évfordulójára készüljön el az építmény, azonban a Janus Pannonius Múzeumban történt személycserék és a fedezet hiánya miatt megállt a folyamat. Az első tervváltozat később sem valósulhatott meg, ugyanis féltették a Csernitzky Mária vezetésével, gondos rekonstrukciós munkával elkészült szobrokat attól, hogy rongálás áldozatául esnek. Továbbá, figyelembe véve a szobrok anyagát, a gipszet, csak úgy tudják garantálni hosszútávú tartósságukat, ha minél inkább megóvják a természetes fény hatásától.[34] 1984. február 6-án Janáky és Meditz kifejtették,[35] hogy szerintük miért ragaszkodjanak az első változat kivitelezéséhez, azonban március 26-án Romváry Ferenc osztályvezető kezdeményezésére új helyszínt választottak és zárt épület létrehozását írták elő követelménynek.[36]

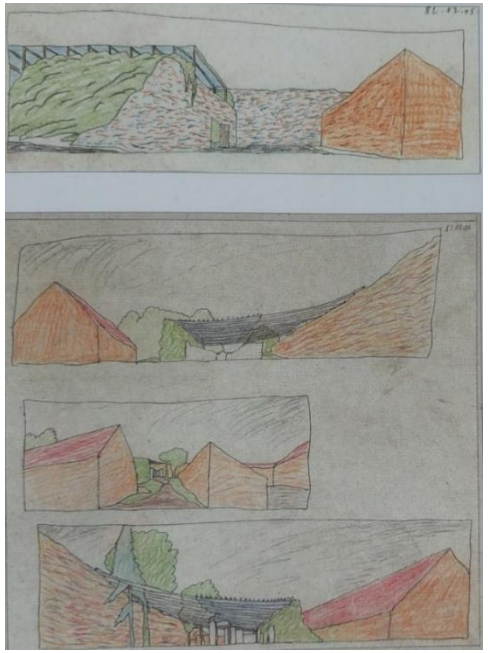

kép_18_Schaár Erzsébet Múzeum védőépületének első, szabadtérre szánt változata (1982. 02. 05.)

[33] Janus Pannonius Múzeum adás-vételi szerződése (Janesch Péter Janáky-archívumából)

[34] Janesch Péter Janáky-archívumából

[35] Janáky István és Meditz László Schaár Erzsébet „Utca” című szoborkompozíciója pécsi felállításának kiviteli tervéről készült nyilatkozat alapján (Janesch Péter Janáky-archívumából)

[36] Fitz Péter, Csernitzky Mária: Schaár Erzsébet: Utca. A szoborkompozíció felállítása Pécsett. *Magyar Építőművészet*, 1994/6, 30-33. http://hazai.kozep.bme.hu/hu/schaar-erzsebet-muzeum-pecs/#

Az építési program[37] a meglevő melléképület helyén egy L alakú, 35 m hosszú és 8 méter széles, sátortetős épületet fogalmazott meg. Az utca felől előtér kialakítását, az épületben 3,5 m-es belmagasságot és nyitott fedélszéket írtak elő. Az előtér és kiállítótér között, valamint az L alak kiugró szárnyának északi oldalán is üvegfalat helyeztek volna el. A megrendelő nem tért ki az épület anyagára, így a tervező szabad kezet kapott. A természetes világítást a tetőn elhelyezett felülvilágítókkal szerették volna biztosítani, mégpedig csak az Utca kiállítás vonalán, a hátsó részeket pedig árnyékoltan szerették volna hagyni. Az épületben gázkazán létesült, a kiállítótérben 15 C fok, az előtérben 18-20 C fok biztosítását írták elő. A múzeum üzemeltetését egy személy végezte volna, aki az előtérben ellátta volna a jegyárusítás, felügyelet és ruhatár feladatokat is. Janáky egy kis zárható fülkét is el akart itt helyezni. Végül nem valósult meg, a kiállítás jelenleg úgy látogatható, hogy a Zsolnay múzeumban váltható jegy és a személyzet felügyeletével tekinthető meg. Sem öltözőt, sem vizesblokkot nem alakítottak ki a védőépületben.

kép_19

kép_20

kép_21

kép_19_és kép_20_: A Schaár Erzsébet Múzeum előzménye, a Káptalan u. 5. szám alatti egykori káptalanház melléképületéről készült fotók, illetve kép_21_ Janáky István pauszrajzai közül az utca vonaláig kihúzott múzeum (1984.05.18.) tervváltozata

A tervezés hosszadalmas folyamatának sok változatán keresztül forrt ki a végül megvalósult, napjainkban látogatható múzeumépület. Elemzésemben szeretném bemutatni a döntéshozást befolyásoló tényezőket: a beépítést, az épület megközelítését, a kiállítás elhelyezését, a látogatóvezetést, a fény és a növényzet csökkenését a belső térben, a kert alakítását, a megmaradó szerkezetek hatását illetve a hatósági és műemlékvédelmi visszajelzéseket.

[37] Emlékeztető c. irat 1984. 05. 10.(Janesch Péter Janáky-archívumából)

A Káptalan utca 5. szám alatti telken található a Nemes Endre Múzeum, ami korábban egy 18. századi barokk stílusú paplak volt[38]. Ennek a teleknek egy részét választották ki a Schaár Erzsébet múzeumépület és a kert létesítésére, a telek másik részére parkolót szántak. Korábban ezen a telken volt a káptalanház melléképülete, ami két tömeg összetoldásából állt. A csatlakozás nem síkfolytonosan illeszkedett. A tervezők kérték, hogy amennyiben a bontáskor megállapítják, hogy egyes szerkezetek (keleti támfal, tetőcserép) még jó állapotúak, akkor felhasználhassák a múzeum alapanyagaként.[39] Janáky az előzmény előtt tisztelegve, illetve a helyi építést, utcaképet figyelembe véve az elbontandó épület helyét választotta ki beépítésre a telek oldalhatárán. Kezdetben az épület északi homlokzata egészen az utca vonalától indult volna, ahogyan az elbontott épület is, végül azonban hangsúlyosabban idézi meg a melléképületet[40] a hátrahúzás[41] gesztusa. Így létrejött az előkert, melyen Schaár Erzsébet szobra és egy szép terjedelmes fa osztozik. A megvalósult Schaár Erzsébet Múzeum alapterülete 401 m^2.[40]

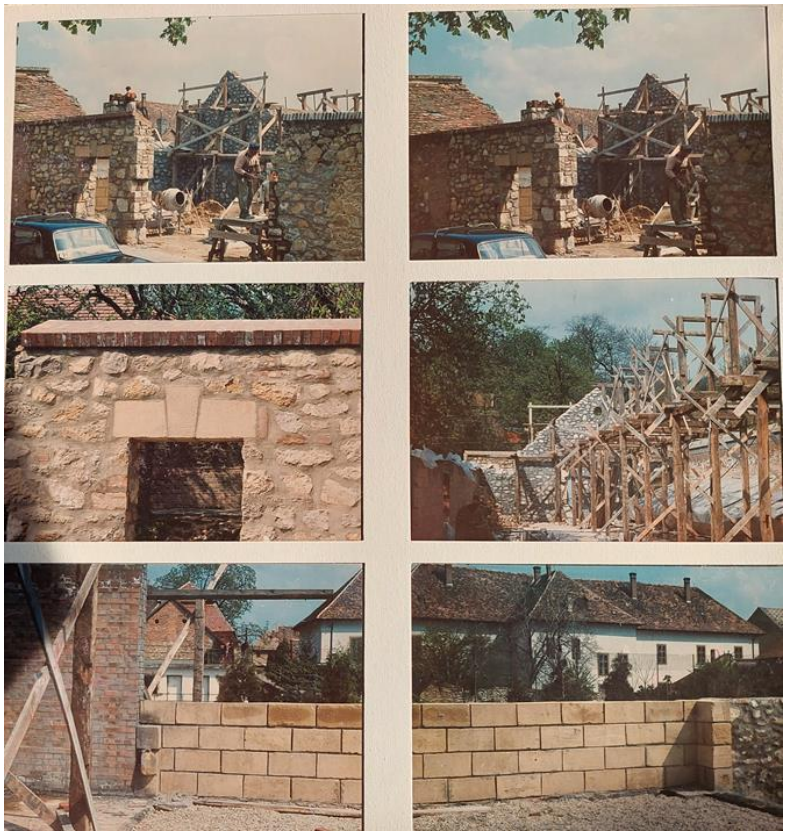

kép_22_A védőépület építésének fotódokumentációja (1987) A képen láthatók a korábbi melléképületből megtartott szerkezeti elemek, mint a keleti támfal és a kerítés egy része.

[38] Schaár Erzsébet: "Utca" Pécs, *VÁROSOM.HU*, https://pecs.varosom.hu/latnivalok/muzeum/Schaar-Erzsebet-Utca.html

[39] Janáky István, Schaár Erzsébet Múzeum Műleírások az építési engedélyezési tervhez, Telepítés fejezet (Janesch Péter Janáky-archívumából)

[40] Péntek Ágnes: Schaár Erzsébet Múzeum - Pécs. *hazai középületek*, 2016. http://hazai.kozep.bme.hu/hu/schaar-erzsebet-muzeum-pecs/#

[41] Janáky István nyilatkozata, Az épület elhelyezésének és alakításának indoklása 1985. 03. 10. (Janesch Péter Janáky-archívumából)

A védőépület megközelítését vizsgálva, Janáky skicceiből és írásaiból kiderült számomra, hogy fő megközelítésnek a szomszédos Nemes Endre Múzeumépületén keresztül vezető, kövezettel ellátott utat[42] jelölte ki. Szerintem ez is erősíti a melléképület jelleget, hogy úgymond egy másik épülethez tartozik. Második látogatásomkor szerencsés voltam, hogy ezen a módon érkezhettem meg. A Nemes Endre Múzeumból kilépve burkolt járda vezetett el a védőépület bejáratához, melyet a tervező a tömeg közepén helyezett el. Felmerült az az opció is, hogy nyáron az utcafront felől léphessünk be az épületbe. Az utcáról közvetlenül kis- vagy nagykapun keresztül juthatunk be a telekre és innen egy keskenyebb járdán, az épület hosszanti fala mellett egyenesen haladva érkezhetünk meg a bejárathoz. Az épület kerítése is gondosan megtervezett, a tégla és kőváltások jól dokumentálták a régi és az új építés találkozását.

kép_23_: Megközelítés az egykori káptalanház felől

kép_24_: Megközelítés a kapu felől

[42] Emlékeztető c. irat 1984. 05. 10. (Janesch Péter Janáky-archívumából)

Az első tervváltozatban fontos tényező volt a sok növény és a fény szerepe. Az eredeti pauszokat végiglapozva láthattam, hogyan csökkent a napról napra alakuló védőépületben a fény mennyisége és ebből következően a növényzet által elfoglalt hely. Kezdetben még a folyosó és a kiállítás között is áttetsző elválasztófalat képzelt el a tervező, illetve a folyosó szinte üvegházként, vagy beltéri kertként viselkedett volna. Végül természetes fény csak az északi oldalon a kiállítás elején, és az egyszem felülvilágítón keresztül, a pszeudó-teret megvilágítva jut be az épületbe. Felülvilágítóból is több készült volna egyes tervfázisokban. A megépítés után még a délről érkező természetes fénytől is megfosztották a belső teret, hogy megóvják a műalkotást. A növényzetet tekintve a korábban említett egy darab fa sem található meg a belső térben. Élő növény helyett itt-ott elhelyezett művirágok is szimbolizálhatják a holt, tárgyi világot. A koncepció ebben is ráerősít Schaár munkásságára. A kert tervezetlennek tűnik, pedig átgondolt az utak kijelölése illetve a növényzet koncepciójában is megjelent a sokféleség, ami az építőanyagoknál is látható. Janáky szerette volna, ha van gondosan ápolt, tervezett kert, és elhagyatott burjánzó növényzettel borított rész is.

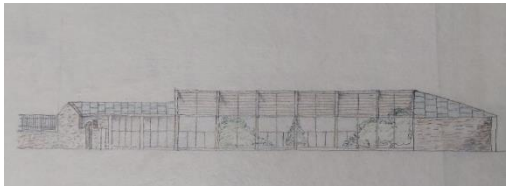

kép_25_:Védőépület 1984. 05. 13-i változatának homlokzata

kép_26_:Védőépület 1984. 05. 13-i változatának metszete

kép_28_:Védőépület 1984. 05. 22-i változatának alaprajza

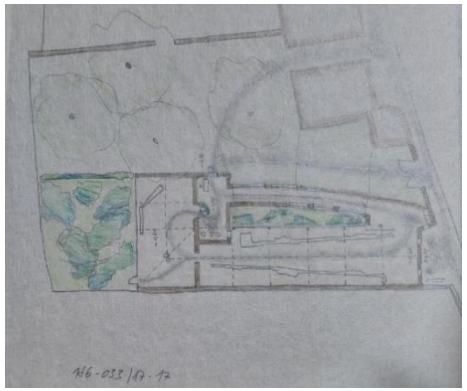

kép_29_:Védőépület 1984. 05. 28-i változatának alaprajza

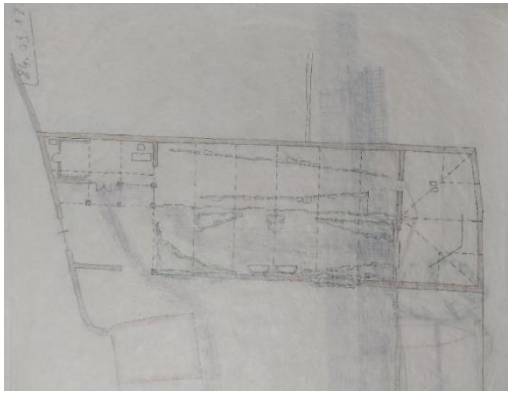

kép_27_:Védőépület 1984. 05. 13-i változatának alaprajza

2) A megfontolási javaslat:

A terv elbírálásakor készült megfontolási javaslatban[43] a következő szempontokra tértek ki. A történetiség és funkcióváltás gondolatmenetének megjelenítését vitathatónak tartották. Nem értették meg azt az építészeti szándékot, hogy a szokatlan párosítás a koncepció részét képezné. Az épület arányaihoz képest soknak értékelték az alkalmazni kívánt különféle anyagok összképét. Ennek oka is építészeti szándék, melyben Janáky a „második társadalmi réteg”[44] építkezésére kívánt utalni. Hőtechnikai okokból a Poroton téglára vakolat alkalmazását kérték. A látszó tégla megjelenését Janáky nem szerette volna elengedni a koncepcióból, ezért vakolat helyett megoldásként vastagabb falat alkalmaztak. Továbbá a szellőzés megoldását és a személyzet számára szociális helyiségek biztosítását is számonkérték. Az északi falon ventilátort helyeztek el és a vakolatlan falakon keresztül is tud szellőzni az épület. A szociális helyiségek nem valósultak meg. A kert megtervezését is fontosnak tartották a bírálók, melyben megoldást adhattak a gazdasági és közönségforgalom szervezésére. Egyetértettek a telepítéssel, a visszafogott architektúrával és a közönségvezetés kialakításával

kép_30_: Pillérmerevítés belülről

kép_31_: Pillérmerevítés kívülről

A védőépület megtervezése nagy kihívás volt, hiszen nem csak a muzeológiai szempontokat kellett figyelembe venni, nem bármilyen kiállításnak, általános funkcionális célnak megfelelően, hanem speciálisan ennek a kiállításnak készült. A folyamatot Dr. Németh Lajos egy „*ékkő befoglalásához*”[45] hasonlította. Megemlítette szakvéleményében, hogy az épületet tovább gazdagítják az ikonológiai, szemantikai jelentések. Véleménye szerint a védőépület az építészet nyelvén támogatja az Utca jelentéskörét.[45]

[43] A Pécs megyei Város Tanácsa VB. Építési és Közlekedési Osztálya által írt dokumentum 1984. 12. 07. (Janesch Péter Janáky-archívumából)

[44] Janáky István nyilatkozata, Az épület elhelyezésének és alakításának indoklása 1985. 03. 10. (Janesch Péter Janáky-archívumából)

[45] Dr. Németh Lajos egyetemi tanár szakvéleménye 1985. 03. 28. alapján (Janesch Péter Janáky archívumából)

3) A kiállítás elhelyezése[46] [47]:

Többféle műtárgy-elhelyezési stratégia létezik. Az első eset, amikor a műtárgyat légmentesen, környezetétől elszigetelve helyezik el. Ennek a kiállítási módnak a célja, hogy a semleges, jelentésszegény terekben a műtárgy „*tartalmi és formai effektusai minél zavartalanabbul érvényesülhessenek.*”[46] Ebben az esetben a környezet és a műtárgy között nincs kapcsolat.

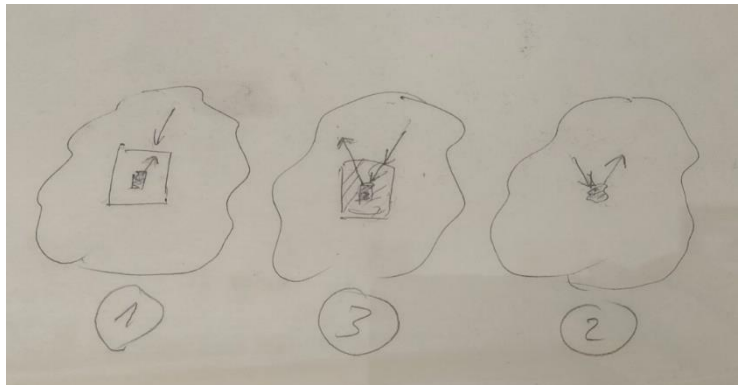

kép_32_: A képen Janáky István eredeti rajza látható, melyen a kiállítás elhelyezésének módjait magyarázza.

A második eset az előző ellentétét mutatja be, amikor a műtárgyat szabadon a környezetébe helyezik, így. „*a műnek és környezetének tárgyi hatásai akadálytalanul hatolnak egymásba, egymáson keresztül.*”[46] A tervezés időszakában ezt a kiállítási módot alkalmazták gyakrabban. Példaként említeném erre az elrendezésre a villányi szoborparkot, ahol Janáky a múzeum tervezésének idején egy esőház készítésében működött közre. Ekkor nagyon foglalkoztatta a kiállított elemek kapcsolata a külvilággal és egymással.[47] Szerinte az Utca című kiállítás nem sorolható be egyértelműen sem az egyik, sem a másik kategóriába, így a védőépületet az előbbiek kombinációjából hozta létre. Egyszerre akart összekötni és elválasztani. Ez a kapcsolat nem a természetre vagy a pécsi helyszínre utal, hanem Budafokra, amiről Janáky a következőket gondolta: „*Ahol az embereket – mint az ország számos más helyén is - az elsőből egy elhanyagolt alsóbb régióba áthelyeződött második társadalom tárgyvilága /Hankiss Elemér/ vesz körül. Igénytelen, idegen, piszkos lakótelepi házak mellet tenyésző sufnikkal, toldalékokkal, elvásott ablakokkal, torzonborz kertekkel, foltozott tetőkkel, görbe kerítésekkel, átépített palotákkal… De ez a környezet mégis az, amelyben a köznép kétségbeesetten igyekszik gondoskodni saját létének legitimációjáról, miután a hatalom erről sem anyagilag, sem ideológiailag már nem gondoskodik.*”[46]

[46] Janáky István nyilatkozata, Az épület elhelyezésének és alakításának indoklása 1985.03.10. (Janesch Péter Janáky-archívumából)

[47] Ferkai András: Építészek és szobrászok. Beszélgetés Janáky Istvánnal. *Magyar Építőművészet*, 1986/9, 24-27. http://hazai.kozep.bme.hu/hu/schaar-erzsebet-muzeum-pecs/#

Janáky István építészete inspirálódott a spontán építészet karakteréből. Költői hangvételű írásaiban fejtette ki, hogy szerinte mi vezetett el az építészet egységének megbomlásával a teljes elszakadáshoz.[48] Az építészet mindenkié. Ösztönös, emberi igény saját területünk kijelölése, alakítása, szépítése. Janáky kutatta a spontán építészetben megjelenő szépségeket, megoldásokat. Rámutatott arra, hogy – a tákolmányokra jellemző sokféle anyaghasználattól eltekintve – az egymáshoz csatlakozó részek architektonikus elemekből állnak. Úgy látta, a műépítészet elidegenedik a köznéptől, csak egy szűk réteget szolgál. Egy ideig tudott egymásból táplálkozni a két építészeti világ, azonban az eltávolodás által mindkettő kimerült. Janáky szerint a megjelenést, a jelentést és a szükségszerűséget harmonizálni kell. A műépítészetben megjelenő arányosság, igényesség teszi esztétikailag élvezhetővé az épületeket, túlmutatva a funkcionalitáson. A szocializmusban eltolódott a hangsúly a funkcionalitás, a szerkezet és a gazdaságosság irányába. A védőépület tervezésénél egy spontán toldott épülettel, az anyagok kavalkádjával, és „*egy második társadalom tárgyvilágával*"[49] idézte meg Budafokot. Ugyanakkor Janáky is bevallotta, műépítészként nem tud teljes mértékű spontaneitást létrehozni, részleteiben nem tudott elszakadni szaktudásának következményeitől.[50] Egy másik könyvében erről így nyilatkozik: „*volt egy bátortalan vágyam, hogy alakzataik tanulságait majd betessékelem a műépítészetbe, mint Bartók a népzenét a műzenébe. De hamar világossá vált, hogy ez nemigen lehetséges, mert e házak nem annyira stilisztikai megfontolások eredményei, hanem inkább a köznép jellegzetes viselkedésének gyümölcsei." „…A viselkedés pedig nem mímelhető olyan jól, mint a mások által készített formák.*"[51]

„*A magukra hagyott emberek öntudatlan, ösztönös építésében keresi azt az őszinte emberi megnyilvánulást, azt a szépséget, amit a műépítészek döntő része elveszített.*"[52] Lévai-Kanyó Judit így foglalta össze Janáky gyűjtőmunkájának, kutatásának célját.

[48] Janáky István: *a hely*, Budapest: Műszaki könyvkiadó, 1999, Irromány a Mesteriskola VIII/a ciklusának évkönyvébe. 1986, 91-93.

[49] Janáky István nyilatkozata, Az épület elhelyezésének és alakításának indoklása 1985. 03. 10. (Janesch Péter Janáky-archívumából)

[50] Ferkai András: Építészek és szobrászok. Beszélgetés Janáky Istvánnal. *Magyar Építőművészet*, 1986/9, 24-27. http://hazai.kozep.bme.hu/hu/schaar-erzsebet-muzeum-pecs/#

[51] Janáky István : *Az építészeti szépség rejtekei Magyarországon*, Budapest: TERC Kereskedelmi és Szolgáltató Kft., 2004, 122.o.

[52] Janáky István : *Az építészeti szépség rejtekei Magyarországon*, Budapest: TERC Kereskedelmi és Szolgáltató Kft., 2004, Lévai-Kanyó Judit fülszövege a borító belsejében

IV. Helyszíni bejárások tapasztalata

1) Építészeti eszközök:

Elemzésem során összegyűjtöttem azokat az építészeti eszközöket, melyek erősítik a kiállítási koncepciót és segítik az emlékezést. Különböző téri szituációk, formák használatával érzéseket, értelmezéseket, elvárásokat is előidézünk. A Schaár Erzsébet Múzeum esetén a tornácos parasztház jelleg az otthonosság érzetét kelti; a gazdasági épületek toldása foglalkozásra, társadalmi rétegre is utal; az épületen belül a szűk utca, majd a kibővülő tér megjelenítése városi helyzetet juttat eszünkbe. A fény nagy szerepet kapott a tervezés során. A gipszszobrok védelme érdekében egyre inkább lecsökkent a természetes fény mennyisége az épületben. A világítás erősségét a koncepcióhoz igazították. Hangsúlyokat helyeztek el, például a pszeudó térben megjelenő egyetlen felülvilágítóból áradó természetes fénysugár, vagy a szobrok felett pontonként elhelyezett lámpák. A fény befolyásolja a hangulatunkat. A kiállításon végighaladva fokozatosan csökken a fény erőssége, ezzel is erősítve a nehéz érzések megjelenését. Az élő, természetes fény minimálisra csökkentése, valamint a mesterséges, élettelen fény megjelenése szintén erősítik a koncepcióban megjelenő halott világot. A kiállításban az ablak, „*metaforikus szerepet*”[53] tölt be. Az épület erre úgy reagál, hogy az ablakai egyediek, eltérnek anyaghasználatukban és különféle „*architektonikus-plasztikai problémát oldanak meg*”.[53] Az ablak a funkcionalitáson kívül jelentésbeli tartalmakat is hordoz, kapcsolatot teremt a zárt, intim tér egy-egy figurája és a falakon kívüli utca, külvilág között. A falak egymáshoz képest elhelyezve szűk vagy tágas tereket hoznak létre. Ezek hatással vannak arra, hogy mennyire érezzük magunkat kényelmesen az adott térben. A kiállítás szűkülő utcája erősíti a szorongató érzéseket.

kép_33_: Domború ablak az északi falon eredeti rajz

kép_34_: Domború ablak az északi falon (2022. 08. 26.)

kép_35_: Kerítés anyagváltása

[53] Dr. Németh Lajos egyetemi tanár szakvéleménye 1985. 03. 28. alapján (Janesch Péter Janáky-archívumából)

A tervező által sorolt terek alapján a látogató irányítottan tapasztalhatja meg az egyes terek történéseit. A kiállítás longitudinális tere bejárásra készteti az érdeklődőt. Csági Ferenc könyvében írt erről az eszközről „ *A téri dramaturgiát a térrendszerek irányítottságával lehet elérni, azaz ha meghatározott útvonalat bejárva éljük át a terek keltette érzelmi hatásokat.*”[54] Az épület anyaghasználatában megjelenik a terméskő, a cserép, a horganylemez, a réz, a fa, a beton és többféle tégla is. A sokszínűség egyszerre utal a helyi, illetve a budafoki építészetre. Az archívumban talált szakvéleményben az anyaghasználat kapcsán Dr. Németh Lajos kijelenti, hogy az anyaghalmozásnak nem a posztmodernhez vagy az eklektikához[53] van köze. Ezt Janáky úgy fogalmazta meg, hogy ez egy „*tudatosan használt alakítási eszköz*”, mely „*a köznépi építés legfontosabb mozzanatát: a tartalmi és formai pluralitást*”[55] jeleníti meg. Janáky az épülethez történő megérkezés módját, irányát is felhasználta arra, hogy erősítse a melléképület karakterét.

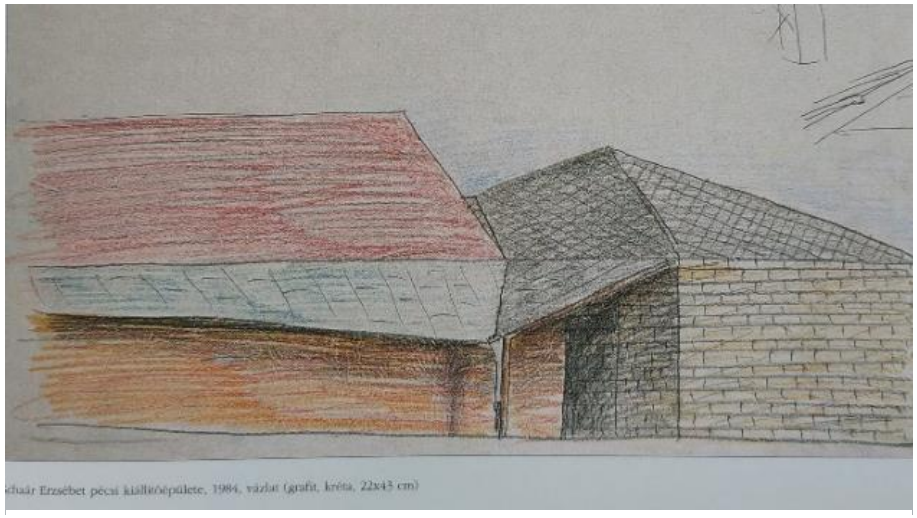

kép_36_: Janáky István rajza az épülettoldásról

kép_37_: Épülettoldás

[54] Csági Ferenc: *Három könyv az építészetről. A hasznosság*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2014, 85.

[55] Janáky István nyilatkozata, Az épület elhelyezésének és alakításának indoklása 1985. 03. 10. (Janesch Péter Janáky-archívumából)

2) Helyszínbejárás:

A pécsi Janus Pannonius Múzeum a kultúra tobzódásának egyik helyszíne. A Múzeum utcán sétálva minden épület egy külön témának ad kiállítási lehetőséget. Nyugodt természeti környezetben, hatalmas park mellett található, mégis közel Pécs központjához. Első benyomásként szembetűnő az épületen a sok anyag használata és a nyers szerkezetek hangsúlyozása. Szándékosan nincs levakolva az épület, amelynek építészeti szépségét az elemkapcsolatok látványa adja – tükrözve Janáky szemléletét. A kiállítások múzeumokban, kiállítóterekben, azaz középületekben kapnak helyet. A Schaár Erzsébet Múzeum épületének jellege egy vidéki családi házra emlékeztet. Vidéken járva-kelve gyakori látvány, hogy előbb-utóbb bővítmények jelennek meg az eredeti épület mellett, mögött, többnyire hozzátoldva az előzményhez. Az egyes részek építésének ideje jól megkülönböztethető az eltérő anyaghasználatnak köszönhetően. Jellemző, hogy a bővítmény olyan anyagokból épül, amik éppen rendelkezésre állnak. Ezek esztétikailag ritkán nevezhető szép látványnak, érződik létrejöttük szükségszerűsége. Az anyagváltás nem feltétlenül csúnya, igénytelen. A műemlékvédelemben is felhasznált elv az időbeliség megkülönböztetésére az eltérő anyaghasználat.

Az épületbe lépve egy félhenger alakú, elhúzható függönnyel ellátott szélfogóba érkezik a nézelődő. Számomra ez a helyzet, illetve a vastag, sötét függöny elhúzása egy színpadi mű kezdetére emlékeztet. Kezdődjön hát a kiállítás!

Belépve egy életnagyságú férfit ábrázoló szobor fogad minket. Az előtér világosságát az ajtó mellet elhelyezett szintmagas ablak biztosítja. Figyelmünk pillanatokon belül a Schaár Erzsébet tiszteletére készített falra irányul, ahol a művésznő életéről, munkásságáról a Várkonyi György által összeállított írásból tájékozódhatunk. Érdekes részlete az előtérnek, hogy jobb oldalra fordulva láthatunk egy elinduló lépcsőt, ami nem vezet sehová, mert

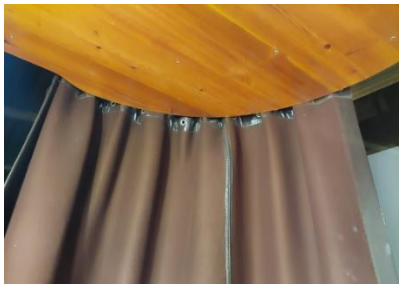

kép_38_:A múzeum szélfogója

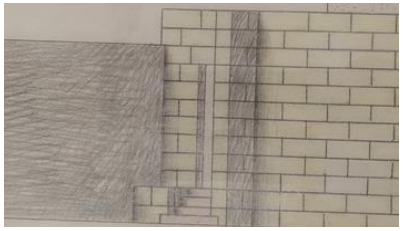

kép_39_ : Az előtérben levő elfalazott ajtó eredeti rajza

kép_40_: Az előtérben levő elfalazott ajtóról a helyszínbejáráson készült fotó

elfalazták. Fitz Péter írt arról, hogy helyszínbejárásakor itt egy kóré alkotás lebegett[56]. Szerettem volna megfejteni az elfalazás okát. Az archívumban talált skiccek alapján arra jutottam, hogy eredetileg ez egy átjárható ajtó lett volna, növényzettel kissé rejtett, mellékajtó jelentőségű helyzetben. Szerintem ez az elfalazás egyfajta feszültségkeltés eszközeként is tekinthető, mint egy olvasmány vagy film elején, amikor a mű szempontjából kulcsfontosságú elemekre való utalások jelennek meg, amikről habár a bevonódó személy még mit sem sejt. Tehát abban az irányban valami fontos dolog rejtőzhet.

Hátat fordítva folytatjuk utunkat, azonban hirtelen kettő, egymással párhuzamos szűk folyosót pillanthatunk meg. Megmagyarázva ezt a szituációt egy rámpával kialakított, külső fal mellett húzódó folyosó szolgál a továbbhaladásra, mely felkészítés[57] a kiállítás megtekintésére. A metszeten felfedezhető, hogy ez a folyosó, mintha egy tornácot akarna megidézni. A kiállítás és a folyosó párhuzamosak egymással, közöttük pedig egy nagyon szűk pszeudó-teret alakított ki a tervező. Itt szürke kavics borítja a padlózatot. A magas, szinte egymásnak préselődő falak sötétségét csak egy fénysugár töri meg, mely az épületen található egyetlen felülvilágítóból ered. A kivitelezési tervben ezen a ponton helyeztek volna el egy babérfát[57], de kérdéses, hogy beültették-e az átadás előtt. Ami biztos, hogy jelenleg nincs nyoma annak, hogy itt egy fának kellene állnia.

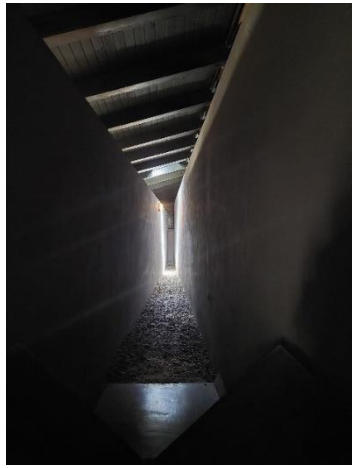

kép_41__: Pszeudó-tér felülvilágítóval

kép_42_: Tornácot megidéző folyosó

kép_43_: Párhuzamos terek

[56] Fitz Péter, Csernitzky Mária: Schaár Erzsébet: Utca. A szoborkompozíció felállítása Pécsett. *Magyar Építőművészet*, 1994/6, 30-33. http://hazai.kozep.bme.hu/hu/schaar-erzsebet-muzeum-pecs/#

[57] Dr. Németh Lajos egyetemi tanár szakvéleménye 1985. 03. 28. alapján (Janesch Péter Janáky-archívumából)

A közlekedőfolyosó burkolatváltása után két irányba mehetünk. Ha az egyenest választjuk, végül elérjük az északi kőfalat, majd jobbra fordulva egy ablakon keresztül kitekinthetünk az előkertre. Szerintem legtöbben az elágazási ponton már nagyon kíváncsiak lehetnek, hogy mit védenek a válaszfalak, így útjukat ezen a ponton inkább jobbra fordulva folytatják. A várva várt pillanat, amikor szemünk elé tárul Schaár Erzsébet Utcája. Mi az első benyomás? Talán mindenkinek más és más, én csendet, néma falakat és alakokat észleltem magam előtt. Pilinszky Jánostól idézve: „*Micsoda csönd, ha itt vagy…micsoda pokoli csönd*”[58]

Az Utcán végigsétálva egyre jobban szűkül a tér és halványul a természetes fény. A kiállítás ablakain benézve felfedezhetők híres férfialakok, idős hölgy, gyermekarc, azonban az utcán csak fiatal női alakok állnak. A szűk utca végén két szomorú női alak várja a látogatót. Ezen a ponton érezhetünk katartikus élményt, amit a tér hirtelen kibővülése idéz elő: ahogyan a valós városi helyzetben egy szűk utcáról egy térre érünk. Ha innen visszatekintünk az Utcára, az teljesen üres. Még az eddig Utcán álló alakok is úgy helyezkednek el, hogy ebből a pontból nem láthatók.

A kiállítás hatását erősíti, ha egyedül tekintjük meg. A hangulata intenzívebb volt, mint vártam. Schaár Erzsébet élethűen ábrázolta a személyek arcát, konzerválta pillanatnyi gesztusaikat. Az építészeti elemek kapcsolatát, mint a fal és áthidaló, illetve a nyílászáró csatlakozását is gondosan kidolgozta. Szerintem a gipsz nagyon szépen visszaadta az eredeti hungarocell érdes felületét.

kép_44_: Kirakat szoborkompozíció

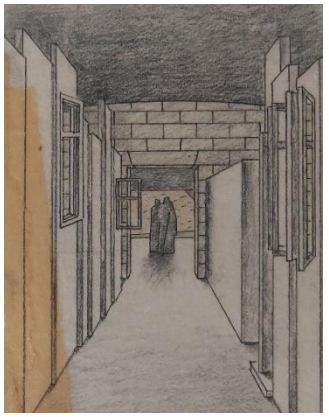

kép_45_: Janáky István Utca c. kiállításról készült rajza

kép_46_: Utca kiállítás részlete

[58] Pilinszky János: Kapcsolatok. *MagyarÍrók.hu*, https://www.magyarirok.hu/pilinszky-janos/k/kapcsolat

A kibővülő teret tükörteremnek hívják, ami a tükörfelületektől még nagyobbnak tűnik. Számomra ürességet szimbolizál ez a helyiség. A tükrök előtt két szék látható, ami Schaár Erzsébet Székek című kisplasztika sorozatára utal, melyben férjével való viszonyát fejezte ki. A kiviteli terv alapján ez a tér nagy felületen kinyitható lenne. Az épület első látogatásakor zárt állapotban találtam ezt a határolófalat. Teljesen más hatást lehetett volna megtapasztalni, ha kintről nagy mennyiségű fény árad be. Fitz Péter[3] nyilatkozott arról, hogy Székesfehérváron és Luzernben kifutott a kiállítás a nyitott térbe, feloldódást adva a nyomasztó, szűk utca után.

kép_47_: Tükörteremben álló nők

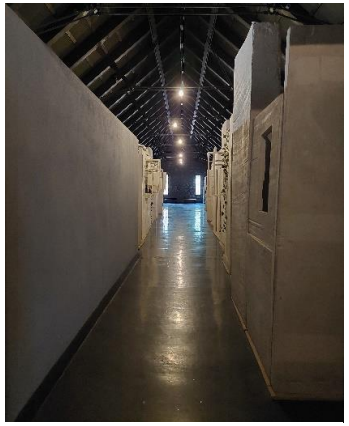

kép_48_: Az üres Utca

A két nő, talán Schaár Erzsébetet és Magda húgát jelképezheti, ahogyan visszatekintenek eltűnő, szeretett otthonukra. Egy másik szubjektív értelmezés is megjelent lelki szemeim előtt. A sok fátyolos leányt látva, illetve az emlékműsorban[59] fehér, földig érő ruhában, orgonajáték kíséretében vonuló női szereplő egy szomorú mennyasszony képét idézte elő. A fehér, földig érő ruha, azonban utalhat kísértetre is, az orgonajáték megidézheti a templomot és a temetőt.

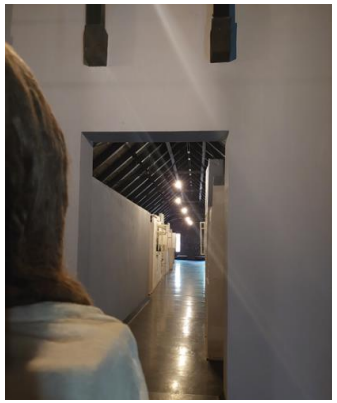

kép_49_: A kiállítást lezáró két női alak szemszögéből visszatekintés az Utcára

kép_50_: Fátyolos szomorú nő

3) A kiállítás üzenete:

A kiállítás által keltett erős érzeteket magyarázhatja „*hogy a tér egyszerre objektív valóság és a személyes mitológia médiuma*”.[60] A bejárás lényeges eleme, hogy mindenki egyedül tapasztalja meg a kiállítás hatását. Ugyanis mindenkiben más emlékeket, érzeteket kelthet, de ezek általánosságban a magányhoz és a szorongáshoz köthetők, amiket az alkotó meg akart jeleníteni. Az élethű, egy-egy pillanatnyi megfagyott

[59] Pilinszky emlékműsor a Schaár Erzsébet Múzeumban. 1993. https://www.youtube.com/watch?v=t17pypQo1rI

[60] Dr. Németh Lajos egyetemi tanár szakvéleménye 1985. 03. 28. alapján (Janesch Péter Janáky-archívumából)

arckifejezést viselő figurák között sétálva a látogató érzi magát oda nem illőnek,[61] ez erősíti a magányérzetet. A művésznő és Pilinszky János is megtapasztalta a kirekesztettséget. Schaár Erzsébet Pécsett bujdosott zsidó származása miatt. Pilinszky Jánost katonának hívták be a németországi Harbach falu lágerébe. Itt szembesült a koncentrációs táborok körülményeivel, a zsidó származású emberek megsemmisítésével. Később ezek a tapasztalatai erősen meghatározták életszemléletét és munkásságát, melyben hangsúlyos a szenvedés jelensége. Pilinszky a művészt médiumnak tekintette, munkáiban arra törekedett, hogy lebontsa az alkotó és az alkotás közötti falat.[62] Nővére öngyilkossága után elzárkózott és nem akart több verset írni, azonban Schaár Erzsébet kiállítása kapcsán kivételt tett. Írt egy verset Schaár Erzsébetnek szánva Auschwitz címen, illetve a kiállításhoz kapcsolódóan készült el a *Tér és kapcsolat* című verses kötet.[63]

kép_51_: Déli homlokzat eltakart ablakai

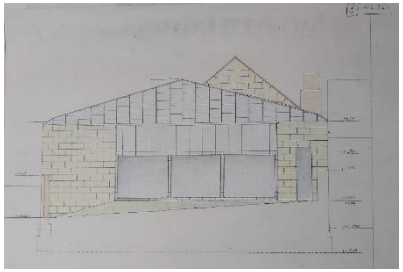

kép_52_: Déli homlokzat eltakart ablakai rajz

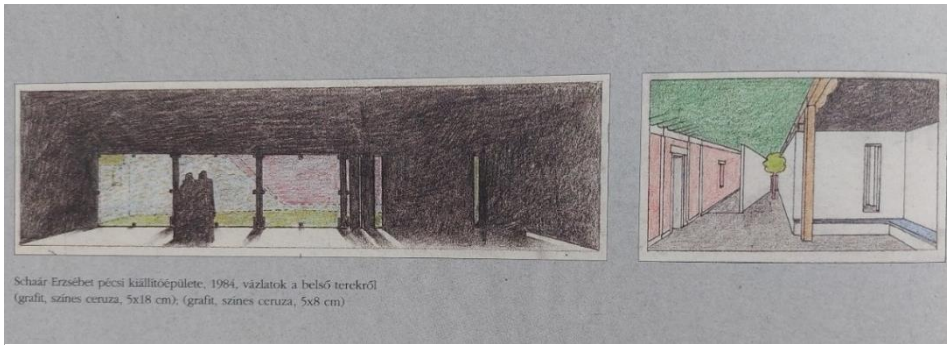

kép_53_: Janáky István rajzai

Második látogatásom alkalmával jobban megvizsgáltam a tükörtermet. Az üvegablakok és egy hátsó üvegajtó valóban megvalósultak, azonban egy építőlemezzel belülről az egészet elfedték. Megkérdeztem a tárlatvezető hölgyet, hogy, lehetne-e, akár egy pillanatra is, hogy kinyíljon az ajtó, és megtekinthessem nagyobb fényben milyen ez a tér. Sajnos erre nem nyílt lehetőségem, mert, mint megtudtam, nagyon szigorúan védik a szobrokat a fénytől.

[61] Keresztesi József: A közös nevező, *Revizor, a kritikai portál*, 2009. 06. 24. https://revizoronline.com/hu/cikk/1584/muzeumok-ejszakaja-2009-pecs

[62] Pilinszky János, *Wikipédia*, https://hu.wikipedia.org/wiki/Pilinszky_J%C3%A1nos

[63] Székesfehérvár, Az István király múzeum közleményei, katalógus, mely Pilinszky János kiállítási megnyitójának szövegét és helyszínen készült interieur felvételeket tartalmazza. 1974. 06. 23 - 08. 20.

4) Szerkezeti részletek:

Az épület részletei közül többet is alaposan szemügyre vettem. Az ablaknál megszakad a Poroton tégla folytonossága. Azonban nem csak az ablak felett jön létre a lyuk miatt áthidalás. Az ablakot tokként veszi körbe a vasbeton és fogazottan csatlakozik a téglához. Kihasználva a vasbeton formálhatóságát, fel tudja venni a téglakötés kötött rendszerét. A fal és az áthidaló felett szintén vasbetonból készült koszorú fut a kőfalig, merevítve a falakat.

Az utca felőli nagyobb térnek a lefedése cserépből és fémből készült, fa tartószerkezetű, szimmetrikus nyeregtető. A szarufák, ellenlécek, cseréptartó lécek fából vannak. A nagy fesztáv miatt szükséges merevíteni a tetőszerkezetet. Ezt a tervező fém függesztőművel oldotta meg. Érdekessége a szerkezetnek, hogy a szarufák nem talpszelemenről indulnak, hanem közvetlenül a vasbeton koszorúhoz csatlakoznak fém kötőelemekkel. A tükörterem tetőszerkezete eltér formában és anyaghasználatban. Itt egy centrálisabb teret fed le és a lefedés anyaga korcolt rézlemez.

kép_54_: Ablak feletti kiváltó és koszorú falcsatlakozása

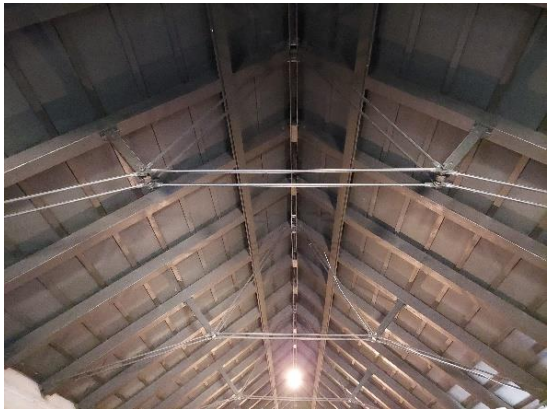

kép_55_: Nyeregtető fém függesztőművel a kiállítótér fölött

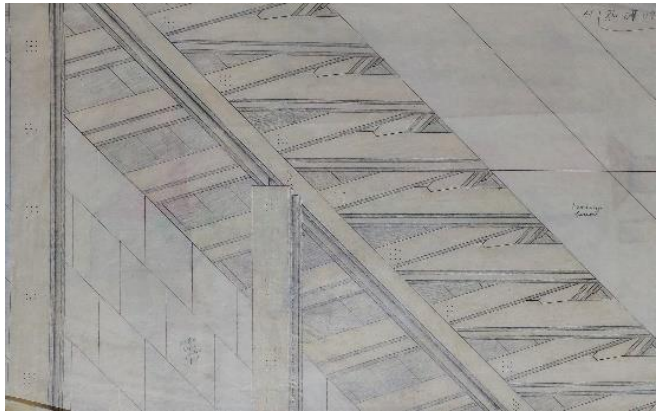

kép_56_: Janáky István rajza a fedélszékről

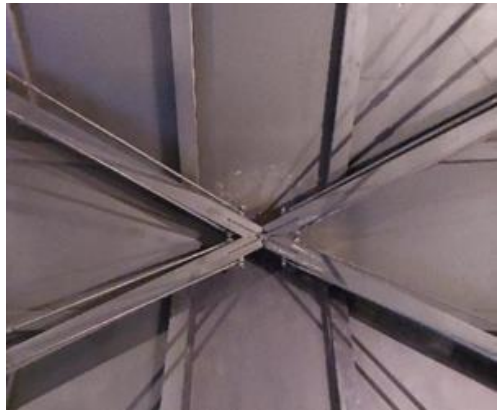

kép_57_: Tükörterem térlefedése

A két tetőszerkezetet bádogozás kapcsolja össze. Így egy figyelemfelkeltő vízelvezetés jön létre. Meglepett, hogy beázás nyomait fedeztem fel a belső térben, annak ellenére, hogy nagyon átgondoltnak érződik a vízelvezetés. Arra nem derült fény, hogy ez közte volt-e a hibás kivitelezés után kért javításoknak.[64] A két épületrész tetőszerkezetének csatlakozása ezt a pontot adja ki. Használat szempontjából nem tartom szerencsésnek, hogy a közlekedés hangsúlyánál gyűljön fel az összes víz. Mindenesetre, az eltúlzott vízgyűjtő üst szimbólumává vált az épületnek. Foglalkoztatott az elhelyezés oka, illetve, hogy miért nincs több vízelvezető ejtőcső. Janáky könyvét lapozgatva,[65] a toldott épületek képei alapján úgy gondolom, hogy az ereszcsatorna a szabadon álló ház végén szokott lenni, és mivel a toldás egy utólagos tevékenység, így a toldás következményeként kerülhetett a tömeg közepére a vízgyűjtő üst.

A szűk folyosó felett egy felülvilágító biztosít többlet fényt. Belülről fával bélelten illeszkedik a szarufák közé, kívülről bádogozással fedett. Az utca felőli terméskőfalban rácsodálkoztam az ablakszerkezetre. A fémkeretezés két réteg üveget fog közre. A belső réteg sík üveg, míg a külső kifele domborodik.

kép_58_: Ereszalj

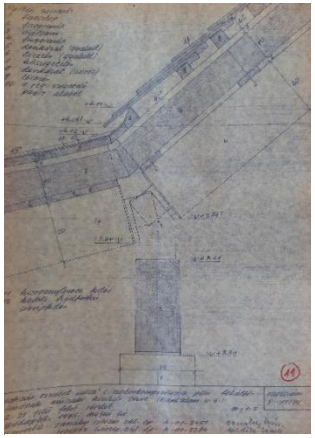

kép_59_: Tetőfedések váltásai

kép_60_: Vízgyűjtő üst

kép_61_: Vízgyűjtő üst egy változatáról készült skicc

[64] Fitz Péter, Csernitzky Mária: Schaár Erzsébet: Utca. A szoborkompozíció felállítása Pécsett. *Magyar Építőművészet*, 1994/6, 30-33. http://hazai.kozep.bme.hu/hu/schaar-erzsebet-muzeum-pecs/#

[65] Janáky István : *Az építészeti szépség rejtekei Magyarországon*, Budapest: TERC Kereskedelmi és Szolgáltató Kft., 2004, 20. o

V. Összegzés, a védőépület és a kiállítás jelentősége 2022-ben

Napjainkban egyre jobban erősödik az újrahasznosítás szemlélete. Részben a költségek csökkentése, részben a csökkenő erőforrások, alapanyagok hívják életre az alternatív megoldásokat. A meglevő szerkezetek karbantartásával, felfrissítésével és helyi alapanyagok felhasználásával csökkenthető a létrejövő épületek karbonlábnyoma. Janáky – messze e szemlélet általánossá válása előtt – felhasználta a bontáskor még megfelelőnek tartott szerkezeteket, alapanyagokat. Ennek nyomai figyelhető meg például a kerítésen, illetve a múzeum keleti fala is a korábbi melléképületből maradt meg. A védőépület építésének időpontjában még volt lehetőség arra, hogy egy építész dönthessen a meglévő szerkezetek felhasználásának alkalmasságáról.

A szerkezetek őszinte megmutatása a kortárs építészetben is egyre hangsúlyosabb. Bizonyos esetekben nélkülözhetetlen a szerkezeti elemek takarása, például tűzvédelem, hőszigetelés, vízszigetelés, akusztika szempontjából. Az egyes korstílusok különböző mértékben alkalmaztak a szerkezeten kívül további rétegeket esztétika, díszítés céljából. Janáky a szépséget a felhasznált, többnyire természetes anyagok textúrájában, jellegében, illetve az egyes építészeti elemek kapcsolatának kialakításában kereste.

A műemlékvédelemben az eltérő anyagok használata fontos részét képezi a különböző korokban létrejövő épületrészek, elemek, részletek rétegenként történő megkülönböztetésének. Ugyan esetünkben nincs szó műemlékvédelméről, azonban itt is megkülönböztethető az anyagok segítségével a korábbi és az új építés. A védőépület igaz, hogy nagyon egyedi, mégsem nevezhető önmagáért létezőnek. A tömeg alakításában a helyi környezetbe való illeszkedés, a korábbi épületre való utalással tett gesztus a múlt tisztelete előtt, illetve a funkció volt meghatározó. Az eredeti rajzok között található több verzió, amiben Janáky azt vizsgálja hogyan hat majd a múzeum épülete az utcaképre. Szerintem ez is fontos üzenete a mai tervezőknek, hogy ezeket a szempontokat tartsák szem előtt. Janáky fontosnak tartotta, hogy egy alkotásnak legyen jelentése, üzenete, ami a Schaár-ház esetén lépten-nyomon tetten érhető a részletekben.

Schaár kiállításának üzenete szerintem ma is aktuális. A pandémia okozta elszigetelődés során sokan tapasztalták meg a magányt, előtérbe került az emberi kapcsolatok fontossága. A fejlett digitalizáció megkönnyíti a kapcsolattartást a távolban levőkkel, azonban könnyen akadályozhatja a kapcsolatteremtést az éppen jelenlevő személyekkel.

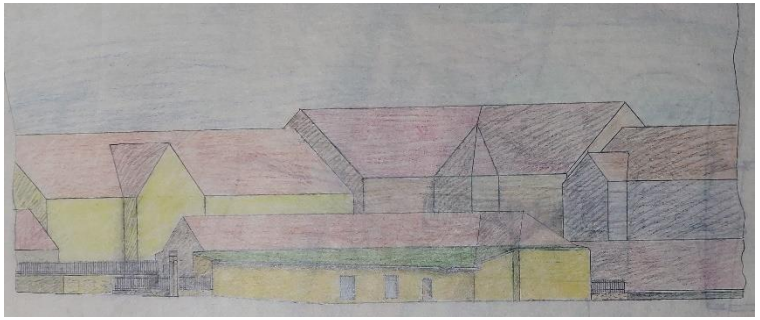

kép_62_: Janáky István rajza a védőépület környezetébe illesztéséről

Számomra a kutatás lehetőséget adott arra, hogy egy kiemelkedő építészeti gondolkodás folyamatát és eredményét, utóéletét tanulmányozzam egy meghatározó magyar építész munkáján keresztül, és elmerülhessek a részleteiben, ami segítette a megértést. Kezdetben számomra túlzásnak hatott egy-egy megoldása a védőépületnek, azonban megismerve minél több részletet, enyhült kritikus hozzáállásom, mert megértettem milyen döntések alapján jött létre. Megszerettem a részletek mögött megbújó jelentéstartalmat. Hálás vagyok, hogy végiglapozhattam a tervezés folyamatát őrző pauszpapírokat, illetve a hivatalos dokumentumokat, mert mindez segített abban, hogy lássam, hogyan zajlik egy tervezés és a megvalósítás lebonyolítása. Számos rajzot vehettem a kezembe, amiket különböző kidolgozottsággal készített el a mester. Egyes részleteket többször is lerajzolt, mindig kicsit pontosabban, míg ki nem forrott az adott részlet. Levonhattam azt a következtetést, hogy a tervezési folyamat során nem szükséges az összes rajzot precízen végigrajzolni, a gyors skiccek is át tudják adni a szükséges információt. Janáky István különleges látásmódjával, filozófiai megközelítéseivel, művészi érzékenységével, regionális formakutatásával gazdagította a magyar építészetet, ami a Schaár Erzsébet Múzeum épületében is tetten érhető.

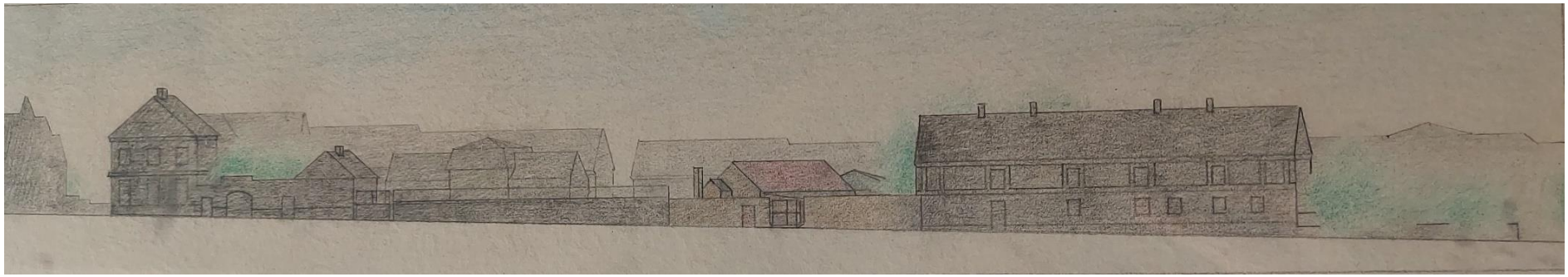

kép_63_ Janáky István rajza a védőépület utcaképbe való illeszkedésére

VI. Képgyűjtemény

kép_64_: Hosszoldali homlokzat

kép_65_: Rövid oldali homlokzatok

kép_66_: Metszetek

kép_67_: Utcakép

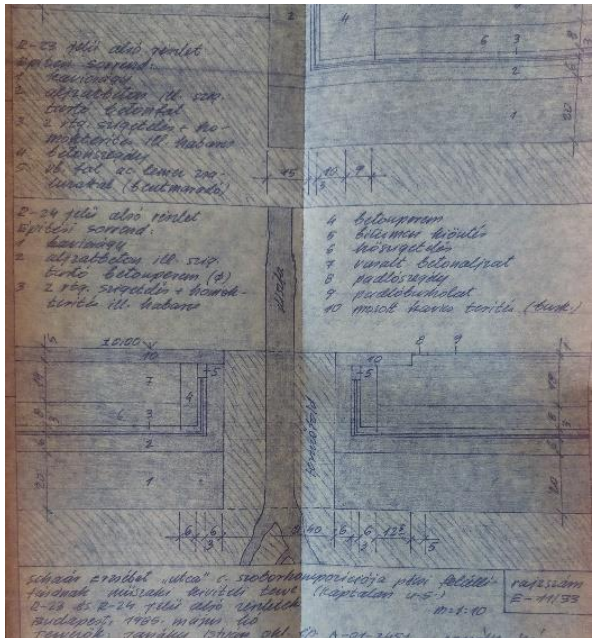

kép_68_: Babérfa elhelyezése a pszeudó-térben részletrajz

kép_69_: Utca felőli homlokzat

kép_70_: Kémény

kép_71 : Kert

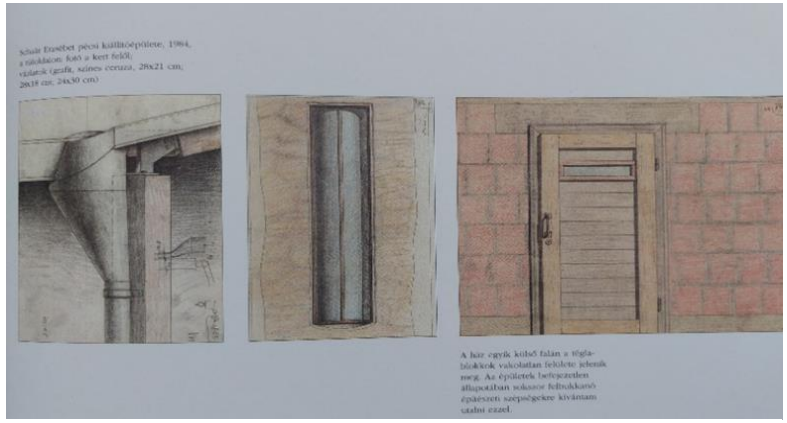

kép_72_: Janáky István rajzai részletekről

kép_73_: Védőépület egy változata, befordul a tömeg

kép_74_: Talajnedvesség elleni szigetelés

kép_75_: Janáky István rajza

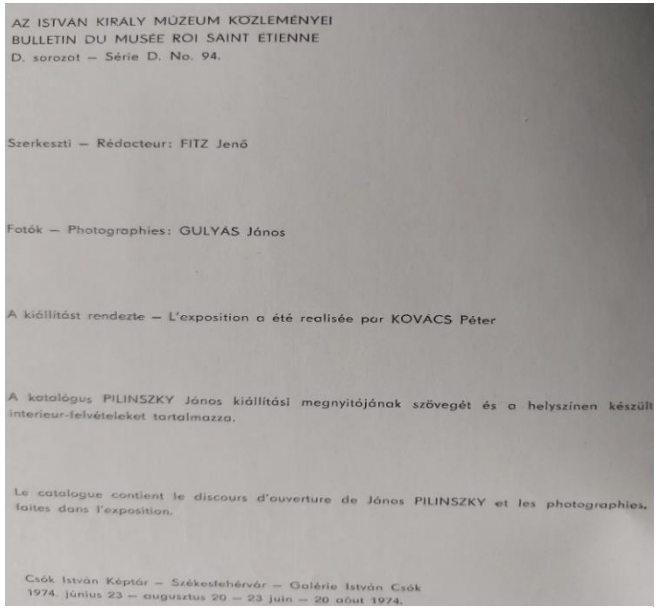

AZ ISTVÁN KIRÁLY MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI
BULLETIN DU MUSÉE ROI SAINT ETIENNE
D. sorozat – Série D. No. 94.

Szerkeszti – Rédacteur: FITZ Jenő

Fotók – Photographies: GULYÁS János

A kiállítást rendezte – L'exposition a été realisée par KOVÁCS Péter

A katalógus PILINSZKY János kiállítási megnyitójának szövegét és a helyszínen készült interieur-felvételeket tartalmazza.

Le catalogue contient le discours d'ouverture de János PILINSZKY et les photographies, faites dans l'exposition.

Csók István Képtár – Székesfehérvár – Galérie István Csók
1974. június 23 – augusztus 20 – 23 juin – 20 août 1974.

kép_76_: Az István Király Múzeum közleményei 1974

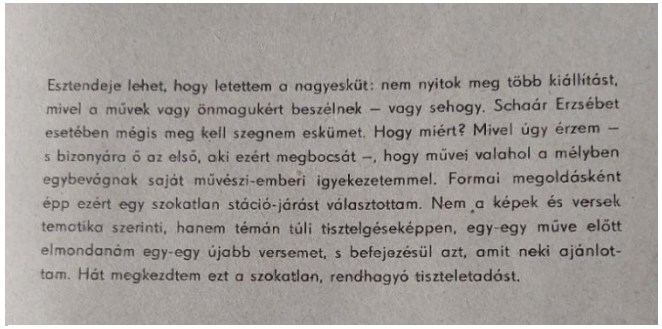

Esztendeje lehet, hogy letettem a nagyeskü: nem nyitok meg több kiállítást, mivel a művek vagy önmagukért beszélnek – vagy sehogy. Schaár Erzsébet esetében mégis meg kell szegnem eskümet. Hogy miért? Mivel úgy érzem – s bizonyára ő az első, aki ezért megbocsát –, hogy művei valahol a mélyben egybevágnak saját művészi-emberi igyekezetemmel. Formai megoldásként épp ezért egy szokatlan stáció-járást választottam. Nem a képek és versek tematika szerinti, hanem témán túli tisztelgéseképpen, egy-egy műve előtt elmondanám egy-egy újabb versemet, s befejezésül azt, amit neki ajánlottam. Hát megkezdtem ezt a szokatlan, rendhagyó tiszteletadást.

kép_77_: Pilinszky János beszéde az 1974-es Utca c. kiállítás megnyitóján

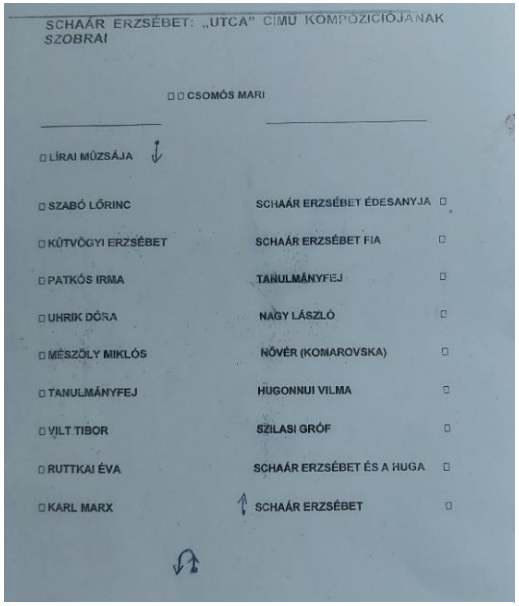

SCHAÁR ERZSÉBET: „UTCA" CÍMŰ KOMPOZÍCIÓJÁNAK SZOBRAI

CSOMÓS MARI

LÍRAI MŰZSÁJA

SZABÓ LŐRINC	SCHAÁR ERZSÉBET ÉDESANYJA
KÚTVÖGYI ERZSÉBET	SCHAÁR ERZSÉBET FIA
PATKÓS IRMA	TANULMÁNYFEJ
UHRIK DÓRA	NAGY LÁSZLÓ
MÉSZÖLY MIKLÓS	NŐVÉR (KOMAROVSKA)
TANULMÁNYFEJ	HUGONNUI VILMA
VILT TIBOR	SZILASI GRÓF
RUTTKAI ÉVA	SCHAÁR ERZSÉBET ÉS A HUGA
KARL MARX	SCHAÁR ERZSÉBET

kép_78_: Az Utca kiállítás szobrainak sorrendje,
A Janus Pannonius Múzeum dokumentuma

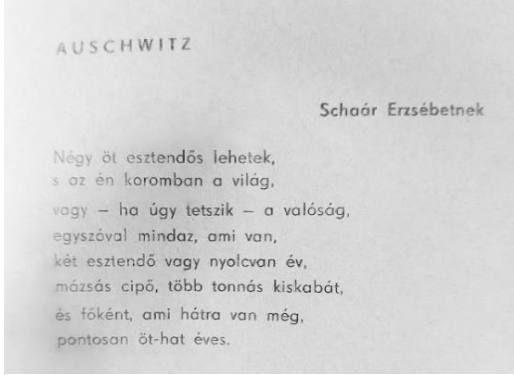

AUSCHWITZ

Schaár Erzsébetnek

Négy öt esztendős lehetek,
s az én koromban a világ,
vagy – ha úgy tetszik – a valóság,
egyszóval mindaz, ami van,
két esztendő vagy nyolcvan év,
mázsás cipő, több tonnás kiskabát,
és főként, ami hátra van még,
pontosan öt-hat éves.

kép_79_: Pilinszky János verse

kép_80_: Székek alkotás a Tükörteremben

kép_81_

kép_82_

Pillanatképek az 1993-mas Pilinszky emlékműsor videójából

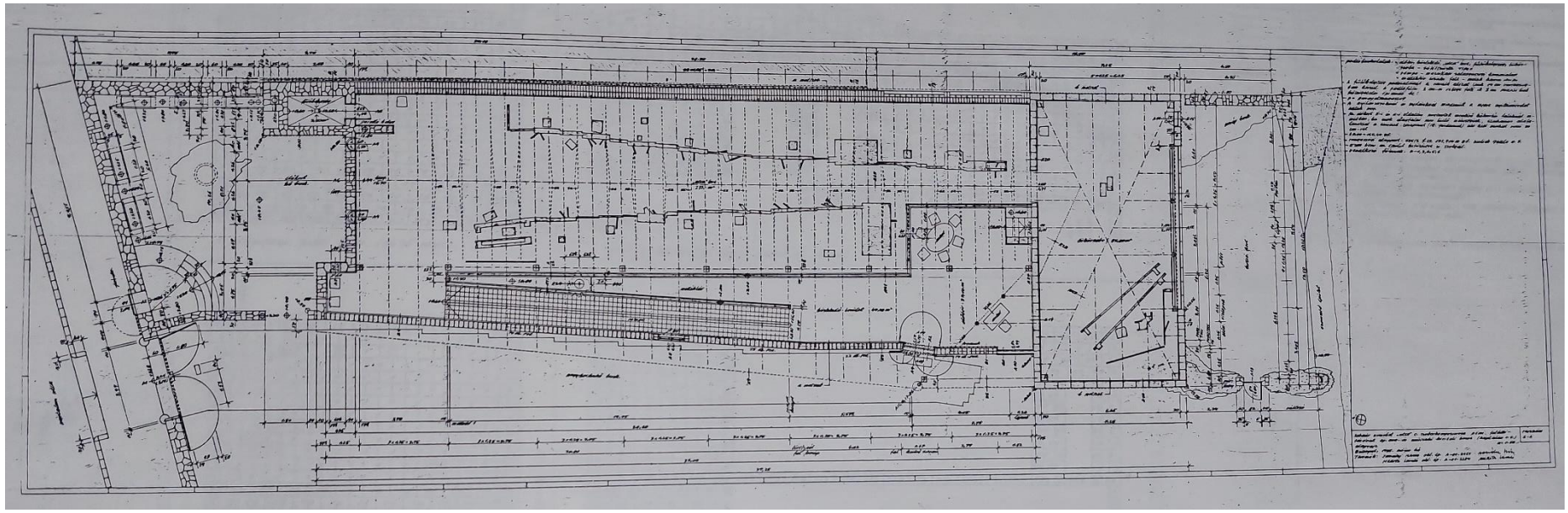

kép_83_: A Schaár Erzsébet Múzeum alaprajza

Köszönetnyilvánítás:

Ezúton szeretném megköszönni Janesch Péternek, hogy megtekinthettem és vizsgálhattam a Janáky-archívumot, illetve köszönöm Szabó Levente DLA konzulensemnek a dolgozatot végigkísérő mentorálást!

VII. Forrásjegyzék:

Internetes források:

- Kovács Dániel: Janáky István (1938-2012). *hg*, 2012.
  http://hg.hu/cikkek/varos/14611-janaky-istvan-1938-2012 (Utolsó elérés: 2022. 10. 26.)
- Szilágyi Gábor: Janáky István ifj. *artportal.*[66]
  https://artportal.hu/lexikon-muvesz/janaky-istvan-ifj-112/ (Utolsó elérés: 2022. 10. 26.)
- Péntek Ágnes: Schaár Erzsébet Múzeum - Pécs. *hazai középületek*, 2016.
  http://hazai.kozep.bme.hu/hu/schaar-erzsebet-muzeum-pecs/# (Utolsó elérés: 2022. 10. 26.)
- Aerdna: A kísérletezők táborában - Schaár Erzsébet. *köztérkép*, 2018.
  https://www.kozterkep.hu/blogok/megtekintes/987/a-kiserletezok-taboraban-schaar-erzsebet (Utolsó elérés: 2022. 10. 26.)
- Aerdna: Kóré. *köztérkép*, 2012.
  https://www.kozterkep.hu/15462/kore# (Utolsó elérés: 2022. 10. 26.)
- Osgyán Edina: Saját szobájából kerültek ki Schaár Erzsébet főhősei. *PestBuda*, 2018.
  https://pestbuda.hu/cikk/20180730_schaar_erzsebet_hosei_es_az_utca (Utolsó elérés: 2022. 10. 26.)
- F. Nagy Ágnes: Magány, szorongás, kontaktusképtelen emberek. *HEGYVIDÉK ÚJSÁG, A XII.KERÜLETI POLGÁROK LAPJA*, 2018.
  https://www.hegyvidekujsag.hu/archivum-2018-julius-3/magany-szorongas (Utolsó elérés: 2022. 10. 26.)
- Schaár Erzsébet: "Utca" Pécs, *VÁROSOM.HU*, https://pecs.varosom.hu/latnivalok/muzeum/Schaar-Erzsebet-Utca.html
  (Utolsó elérés: 2022. 10. 26.)
- UTCA, *irodalmiradio*, https://www.irodalmiradio.hu/femis/muveszetek/4muveszek/s_menu/schaar/10schaar.htm (Utolsó elérés: 2022. 10. 26.)
- A budafoki kísérlet, *Fővárosi blog*, 2013. 07. 26. https://fovarosi.blog.hu/2013/07/26/a_budafoki_kiserlet (Utolsó elérés: 2022. 06. 07.)

[66] Megjegyzés: Ebben a forrásban tévesen 1974 szerepel a Schaár Erzsébet Múzeum tervezésének éveként. A múzeumban kiállított Utca szoborkompozíció első, székesfehérvári kiállításának éve 1974. Janáky István a kiállítással kapcsolatos tervezésre legkorábban 1981-ben kapott megbízást a Baranya Megyei Múzeumok Igazgatóságától.

- Bakos Gábor: Schaár Erzsébet tárgyiasult térművészete. *apertura*, 2012.
https://www.apertura.hu/2012/tel/bakos_schaar_erzsebet_targyiasult_termuveszete/ (Utolsó elérés: 2022. 10. 26.)
- S. Nagy Katalin: Csak úgy a szobrokról. *Arnolfini Szalon Esszéportál*, 2022. 03. 08.
http://szalon.arnolfini.hu/snk-csak-ugy-a-szobrokrol/ (Utolsó elérés: 2022. 10. 26.)
- S. Nagy Katalin: Schaár Erzsébet magánya. *Arnolfini Szalon Esszéportál*, 2016. 04. 08.
http://szalon.arnolfini.hu/snk-schaar-erzsebet-maganya/ (Utolsó elérés: 2022. 10. 26.)
- Báró Mirbach Júlia, Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni és Schaár Erzsébet pécsi bújtatója, *Magyar Kurír Katolikus Hírportál*, 2019. 07. 30.
https://www.magyarkurir.hu/hirek/baro-mirbach-julia-radnoti-miklosne-gyarmati-fanni-es-schaar-erzsebet-pecsi-bujtatoja
(Utolsó elérés: 2022. 10. 26.)
- Pilinszky János, *Wikipédia*, https://hu.wikipedia.org/wiki/Pilinszky_J%C3%A1nos (Utolsó elérés: 2022. 10. 26.)
- Pilinszky János: Kapcsolatok. *MagyarÍrók.hu*, https://www.magyarirok.hu/pilinszky-janos/k/kapcsolat (Utolsó elérés: 2022. 10. 26.)
- Keresztesi József: A közös nevező, *Revizor, a kritikai portál*, 2009. 06. 24.
https://revizoronline.com/hu/cikk/1584/muzeumok-ejszakaja-2009-pecs (Utolsó elérés: 2022. 10. 26.)
- Pilinszky emlékműsor a Schaár Erzsébet Múzeumban. 1993. https://www.youtube.com/watch?v=t17pypQo1rI (Utolsó elérés: 2022. 09. 05.)

Nyomtatott források:

- Janáky István: *a hely*, Budapest: Műszaki könyvkiadó, 1999,

Felhasznált írások:

Magyarország két építészete. 1985, 79-85.

Irromány a Mesteriskola VIII/a ciklusának évkönyvébe. 1986, 91-93.

Akaratlagos és önkéntelen építészet. 1990, 126-129.

A jelentőség és a szerep. 1997, 218-221.

- Janáky István : *Az építészeti szépség rejtekei Magyarországon*, Budapest: TERC Kereskedelmi és Szolgáltató Kft., 2004,
- Várkonyi György írása, Schaár Erzsébet Múzeum előterében olvasható
- Szalai András: *Poézis és forma. Értekezés az építészetről Janáky István írásainak tükrében*. Budapest: TERC Kereskedelmi és Szolgáltató Kft., 2011,
- Cságoly Ferenc: *Három könyv az építészetről. A hasznosság*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2014, 85.
- Ferkai András: Építészek és szobrászok. Beszélgetés Janáky Istvánnal. *Magyar Építőművészet,* 1986/9, 24-27. http://hazai.kozep.bme.hu/hu/schaar-erzsebet-muzeum-pecs/# (Utolsó elérés: 2022. 10. 26.)
- Fitz Péter, Csernitzky Mária: Schaár Erzsébet: Utca. A szoborkompozíció felállítása Pécsett. *Magyar Építőművészet,* 1994/6, 30-33. http://hazai.kozep.bme.hu/hu/schaar-erzsebet-muzeum-pecs/# (Utolsó elérés: 2022. 10. 26.)
- Vajna Tamás: Az idő kereke. *hvg,* 2012/33, 34-35. http://hazai.kozep.bme.hu/hu/schaar-erzsebet-muzeum-pecs/

Képek forrásjegyzéke:

Saját képek:

kép_0, kép_1, kép_2, kép_3, kép_8, kép_23, kép_24, kép_30, kép_31, kép_34, kép_35, kép_37, kép_38, kép_40, kép_41, kép_42, kép_43, kép_44, kép_46, kép_47, kép_48, kép_49, kép_50, kép_51, kép_54, kép_55, kép_57, kép_58, kép_60, kép_69, kép_70, kép_71, kép_74 , kép_80

Janesch Péter Janáky-archívumából származó képek, rajzok, dokumentumok:

kép_9: A Magyar Nemzeti Galéria kiállításához készült kiadvány, az Utca című kiállitás luzerni változata, 1975

kép_10: A Magyar Nemzeti Galéria kiállításához készült kiadvány, az Utca című kiállitás székesfehérvári változata, 1974

kép_19: A Káptalan u. 5. szám alatti telken a káptalanház melléképülete állt a jelenlegi Schaár Erzsébet Múzeum helyén

kép_20: A Káptalan u. 5. szám alatti telken a káptalanház melléképülete állt a jelenlegi Schaár Erzsébet Múzeum helyén

kép_21: Janáky István eredeti rajza, melyen a védőépületnek olyan változata látható, amin utcafrontig kitolta északi falat (1984. 05. 18.)

kép_22: A Schaár Erzsébet Múzeum építkezéséről készült fotók, melyen látható a korábbi melléképületből megmaradt szerkezetek
kép_25: Védőépület 1984. 05. 13-i változatának homlokzata az eredeti pauszon
kép_26: Védőépület 1984. 05. 13-i változatának metszete az eredeti pauszon
kép_27: Védőépület 1984. 05. 13-i változatának alaprajza az eredeti pauszon
kép_28: Védőépület 1984. 05. 22-i változatának alaprajza az eredeti pauszon
kép_29: Védőépület 1984. 05. 28-i változatának alaprajza az eredeti pauszon
kép_32: Janáky István eredeti rajza, melyen a kiállítás elhelyezésének módjait magyarázza.
kép_33: Janáky István eredeti rajza az északi fal Domború ablakáról
kép_39: Janáky István rajza az előtérben elfalazott ajtóról.
kép_45: Janáky István rajza az Utca című kiállításról
kép_35: Az István Király Múzeum közleményei (1974)
kép_52: Janáky István eredeti rajza a védőépület déli homlokzatáról
kép_56: Janáky István rajza a fedélszékről
kép_59: Eredeti részletrajz a tetőfedések váltásának csomópontjánál
kép_61: Janáky István rajza a vízgyűjtő üst egy változatáról
kép_62: Janáky István rajza a védőépület környezetébe illesztéséről
kép_63: Janáky István rajza a védőépület utcaképbe való illeszkedésére
kép_68: Babérfa elhelyezése a pszeudó-térben eredeti csomóponti rajz
kép_79: Pilinszky János Schaár Erzsébetnek szánt verse, melynek címe Auschwitz
kép_73:Janáky István rajza a védőépület egy változatáról, ahol befordul a tömeg
kép_75: Janáky István rajza a védőépületről
kép_76: Az István Király Múzeum közleményei, 1974

kép_77: Pilinszky János beszéde az 1974-es Utca című kiállítás megnyitóján

kép_79: Pilinszky János Schaár Erzsébetnek szánt verse, melynek címe Auschwitz

kép_83: A Schaár Erzsébet Múzeum alaprajza, kivitelezési terv

Internetes forrásból szerzett képek:

kép_5: azonosító: 103843 Aerdna: Kóré. köztérkép, 2012. https://www.kozterkep.hu/15462/kore# (Utolsó elérés: 2022. 10. 26.)

kép_6: Fortepan, 252259, Főmterv, 1966, Leányka utca (Utolsó elérés: 2022. 06. 07.)

kép_7: Fortepan, 195427, Bojár Sándor, 1974 (Utolsó elérés: 2022. 06. 07.)

kép_11: Pillanatkép a *Terek* című filmből mely az Utca című kiállítást dokumentálja: https://www.youtube.com/watch?v=mUI_HAGHPXM&t=926s (Utolsó elérés: 2022. 10. 16.)

kép_12: Ugyanott, mint kép_11

kép_13: Ugyanott, mint kép_11

kép_14: Ugyanott, mint kép_11

kép_15: Ugyanott, mint kép_11

kép_16: Ugyanott, mint kép_11

kép_17: Bellus Attila szaval, pillanatkép a pécsi városi tévé által készített Pilinszky emlékműsorból, amit a Schaár Erzsébet Múzeumban tartottak, 1993: https://www.youtube.com/watch?v=t17pypQo1rI (Utolsó elérés: 2022. 09. 05.)

kép_64: Fitz Péter, Csernitzky Mária: Schaár Erzsébet: Utca. A szoborkompozíció felállítása Pécsett. *Magyar Építőművészet*, 1994/6, 32. (Utolsó elérés: 2022. 10. 26.)

kép_65: Fitz Péter, Csernitzky Mária: Schaár Erzsébet: Utca. A szoborkompozíció felállítása Pécsett. *Magyar Építőművészet* 1994/6, 31. (Utolsó elérés: 2022. 10. 26.)

kép_66: Fitz Péter, Csernitzky Mária: Schaár Erzsébet: Utca. A szoborkompozíció felállítása Pécsett. *Magyar Építőművészet* 1994/6, 31. (Utolsó elérés: 2022. 10. 26.)

kép_67: Fitz Péter, Csernitzky Mária: Schaár Erzsébet: Utca. A szoborkompozíció felállítása Pécsett. *Magyar Építőművészet* 1994/6, 31. (Utolsó elérés: 2022. 10. 26.)

kép_81: Pillanatkép a pécsi városi tévé által készített Pilinszky emlékműsorból, amit a Schaár Erzsébet Múzeumban tartottak (1993) https://www.youtube.com/watch?v=t17pypQo1rI (Utolsó elérés: 2022. 09. 05.)

kép_82: Ugyanott, mint kép_81

Nyomtatott forrásból szerzett képek:

kép_4: Balla Demeter fotója Schaár Erzsébetről 1964, a Schaár Erzsébet Múzeum előterében megtekinthető

kép_18: Janáky István: *a hely*, Budapest: Műszaki könyvkiadó, 1999, 69.

kép_53: Janáky István: *a hely*, Budapest: Műszaki könyvkiadó, 1999, 76.

kép_36: Janáky István: *a hely*, Budapest: Műszaki könyvkiadó, 1999, 73.

kép_72: Janáky István: *a hely*, Budapest: Műszaki könyvkiadó, 1999, 75.

kép_78: Az Utca kiállítás szobrainak sorrendje, a Janus Pannonius Múzeum dokumentuma